

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 25 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2025 • 206-231

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: cuilah.1632621

ZEYD B. ALİ'YE İSNÂD EDİLEN TEFSİRÜ GARİBİ'L-KUR'ÂN'IN MEVSÛKİYETİ

Mawthūqiyya of the Tafsir Gharib al-Qur'an Attributed to Zayd b 'Ali

Mustafa URAL

Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Samsun, Türkiye
PhD Student, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Samsun,
Türkiye
uralmustafa80@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-4106-5508>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 03.02.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 02.06.2025

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2025

Bu makale İmam Zeyd b. Ali'ye İsnâd edilen "Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa URAL)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Türkiye. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

ZEYD B. ALİ'YE İSNÂD EDİLEN TEFSİRÜ GARİBİ'L-KUR'ÂN'IN MEVSÛKİYETİ

Mawthûqiyya of the Tafsir Gharib al-Qur'an Attributed to Zayd b 'Ali

Öz

Müfessirler tefsir faaliyeti yürütürken birtakım ilimlerden yardım almışlardır. Ulûmu'l-Kur'ân türü çalışmalarda bir arada incelenen bu ilimlerin en önemlilerinden birisi de kökleri sahâbeye kadar uzanan Garîbu'l-Kur'ân ilmidir. İslâm ilim tarihinde garîbu'l-Kur'ân ilmini merkeze alan birçok çalışma yapılmıştır. Makalemizde, bu çalışmalardan biri olan ve Zeydiyye mezhebinin kurucu imamı Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) isnâd edilen Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân isimli eser incelemeye alınmıştır. Zeyd b. Ali'nin bu eseri, Abdullâh b. Abbâs'a (ö. 68/687-88) isnâd edilen eserlerden sonra çağdaş döneme kadar ulaşan ilk garîbu'l-Kur'ân türü çalışma olarak ön plana çıkmaktadır. Buna rağmen Zeyd b. Ali sonrası dönemde kaleme alınan tefsir kaynaklarında Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'a atıfta bulunulmadığı görülmektedir. Bunun en belirgin sebebi eserin Zeyd b. Ali'ye isnâdının sıhhatiyle ilgili menfi yönde seyreden ciddi iddiaların öne sürülmüş olmasıdır. Bu sebeple makalemizde eserin mevsûkiyeti meselesi, hadis usulü kriterleri merkeze alınarak çeşitli yönlerden ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmektedir. Bu tahlil sonucunda eserin Zeyd b. Ali'ye isnâdında önemli bir problem olmadığı sonucuna varılmaktadır. Ulaşılan sonuçla birlikte ilgili eserin, Türkiye'de ilim çevrelerinde daha tanınır olacağı ve akademik çalışmalarda daha çok dikkate alınacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Garîb, Zeyd b. Ali, Mevsûkiyet.

Abstract

The commentators received help from various sciences while conducting their tafsir activities. One of the most important of these sciences, which are examined together in 'ulûm al-Qur'ân studies, is the issue of gharîb al-Qur'ân, whose roots go back to the Companions. In the history of Islamic science, many studies have been carried out that centre on the science of gharîb al-Qur'ân. In our article, one of these works, Tafsir gharîb al-Qur'ân, is attributed to Zayd b. 'Ali (d. 122/740), the founding imam of the Zaydiyya sect, has been examined. This work of Imam Zayd b. 'Ali stands out as the first gharîb al-Qur'ân work that has survived to the present day after the works attributed to 'Abd Allâh b. 'Abbâs (d. 68/687-88). Despite this, it is seen that there is no reference to Tafsir gharîb al-Qur'ân in the tafsir sources written in the period after Zayd b. 'Ali. The most obvious reason is that serious allegations were put forward regarding the soundness of the work's mawthûqiyya to Zayd b. 'Ali. For this reason, in our article, the issue of the origin of the work has been analysed in detail from various aspects by focusing on the hadith method criteria. As a result of this analysis, it has been concluded that there is no significant problem in the mawthûqiyya of the work to Zayd b. 'Ali. It is thought that with the results achieved, the relevant work will be more recognised in our country's scientific circles and will be considered in academic studies.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Gharib, Zayd b. Ali, Mawthûqiyya.

GİRİŞ

İslâm te'lif tarihine bakıldığında Kur'ân'ın garîb kelimelerini konu edinen Garîbu'l-Kur'ân ilmi ve bu ilim etrafında oluşan literatürün büyük bir yekûn tuttuğu müşahede edilmektedir. Daha sahâbe döneminde başlayan bu faaliyetin, sonraki dönemlerde hem geliştiği hem de gelişmekle kalmayarak ciddi bir dönüşüm geçirdiği bilinmektedir. Konumuz olan ve Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) isnâd edilen *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* isimli eser de bu faaliyetin ilk ve önemli halkalarından birini oluşturmaktadır. Ne var ki klasik dönemde telif edilen pek çok eser için söz konusu olan mevsûkiyet tartışması, bu eser bağlamında da gündeme gelmektedir. Dolayısıyla eserin Zeyd b. Ali'ye aidiyeti meselesi vuzuha kavuşturulmalıdır.

Garîbu'l-Kur'ân'a dair te'lif edilen eserlerin bir kısmı üzerine Türkiye'de akademik düzeyde çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla beraber, böylesine kadim ve önemli bir eser olan *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, mevsûkiyet yönünden herhangi bir akademik çalışmanın doğrudan konusu olmamıştır. Fakat Türkiye'de yapılmış ve *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'a* değinen bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla üç çalışma eser hakkında birtakım bilgiler içermektedir. Bunlardan bir tanesi İsmail Aydın'ın *İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar* isimli makalesidir. Aydın, bu çalışmasında isminden de anlaşılacağı üzere filolojik/dilbilimsel tefsirlerden günümüze ulaşan ilk eserin tespitini konu edinmiştir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'a* bu amaç çerçevesinde değinen yazarın tercihinin göre çalışmamızın konusu olan eser ilk filolojik/dilbilimsel tefsir konumundadır.¹ Aydın, çalışmasının doğası gereği, eserin tam anlamıyla Garîbu'l-Kur'ân türünde olduğundan ve mevsûkiyetinden şüphe duymaya gerek bulunmadığından bahsetmenin ötesinde fazlaca bir şey söylememektedir. Bir diğer çalışma Havva Özata'nın *Hicrî İkinci Asırda Dilbilimsel Tefsir* başlıklı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmada h. 2. asırda vücut bulan bazı dilbilimsel tefsirler hakkında bilgiler vermekte ve tespitlerde bulunmaktadır. Bu meyanda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'a* da ayrı bir başlık açan yazar, eserin Zeyd b. Ali'ye ait olduğu yönündeki görüşlerin daha ağırlık kazandığını belirttikten sonra muhtevaya yönelik birkaç bilgi vermektedir.² İşaret etmek istediğimiz son çalışma, Hasan Yıldızlı tarafından yapılmış olan *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri* başlıklı doktora tezidir. Yazar dilbilimsel tefsir türlerinden bahisle Garîbu'l-Kur'ân çalışmalarına ayrı bir başlık açmış ve bu başlık altında türün bazı erken dönem çalışmalarını karşılaştırmak suretiyle genel bir muhteva analizi yapmıştır. Bu noktada değerlendirmeye aldığı eserlerden birisi de *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'dır*.³ Yazar bu başlıkta, karşılaştırmalı bir şekilde eserin muhtevasıyla alakalı bilgiler vermiştir. Fakat bu ve diğer iki çalışma, esas konuları olmaması hasebiyle *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın sened ve metin kritiğini yapmamışlardır. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere eserin mevsûkiyetini tespit amacıyla yaptığımız bu çalışmanın hem orijinal bir konumda bulunduğu hem de alana katkı sağladığı düşünülmektedir.

Çalışmamızda öncelikle Zeyd b. Ali'nin hayatı ve eserleri kısaca tanıtılacaktır. Zeyd'in hayatı ve eserlerine dair bu kısa malumatın ardından hadis usulü verileri ışığında eserin sened ve metin tenkidi yapılarak mevsûkiyet hususu irdelenecektir. Zeyd b. Ali'nin imam olarak kabul edildiği Zeydiyye mezhebi Şa'nın bir koludur. Bu sebeple sened-metin tenkidinde yalnızca Sünnî çerçevede kalınmayacak, Şîî bakış açısı da dikkate alınacaktır. Araştırmamızda, bir yönüyle müellifin hayatı ve eserleri, diğer yönüyle de kendisine isnâd edilen eserin mevsûkiyeti konu edinildiğinden; tarih, tabakât, ricâl ve hadis/hadis usulü kaynaklarından yoğun bir şekilde istifade edilecektir. Bunun yanında eserin ait olduğu tür gereği Kur'ân ilimleri ve tefsire dayalı çalışmalar ana başvuru kaynakları olacaktır.

¹ İsmail Aydın, "İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XXII/1 (2011), 29.

² Havva Özata, "Hicrî İkinci Asırda Dilbilimsel Tefsir", *Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler-2* (Ankara: İKSAD, 2022), 11-12.

³ Hasan Yıldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 35-46.

Zeyd b. Ali, Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) hayatta kalan tek oğlu⁴ olan Zeynelâbidîn'in (ö. 94/712) oğludur.⁵ Doğum tarihi tercih edilen görüşe göre 80/699 yılıdır.⁶ Şîit-İsnâaşerîlerce 12 imamdan ikisi kabul edilen Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) Zeyd'in abisi, Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) ise yeğenidir.⁷ Zeyd 14 yaşına kadar babasının yanında yetişmiş ve eğitim görmüş, babası vefat ettikten sonra ise terbiyesi ve eğitimini abisi Muhammed el-Bâkır üstlenmiştir.⁸ Babasından fıkıh ve hadis okuduğu bildirilen Zeyd, bunların yanı sıra Kur'ân'ı ezberlemiş⁹ ve kırâat ilmini tahsil etmiştir.¹⁰ Zeyd, yakın çevresine kıyasla daha yoğun şekilde ilmî ve siyasî amaçlı seyahatler gerçekleştirmiştir.¹¹ Bu seyahatler, Ebû Hanife (ö. 150/767)¹² ve Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)¹³ gibi dönemin ileri gelen âlimleriyle görüşme ve ilim alışverişinde bulunma fırsatı doğurduğu gibi geri dönüşü olmayan siyasi olaylara da kapı aralamıştır. Öyle ki Zeyd, dönemdeki yönetimden rahatsızlık duymuş ve isyanda bulunmuş, başarısızlıkla sonuçlanan bu isyan esnasında başına isabet eden bir ok sebebiyle 122/740 yılında şehit olmuştur.¹⁴ Temel İslâmî ilimlerin hemen hepsinde söz sahibi olan Zeyd'in ilmî ve siyasî mirası, kendi adıyla anılan Zeydiyye mezhebinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Zeyd b. Ali'ye, mevsûkiyeti tartışmalı olan birçok eser isnâd edilmiştir.¹⁵ Bu eserlere bakıldığında çoğunun kelâm ilmiyle ilişkilendirilebileceği görülmektedir. Diğer kısmı ise Kur'ân ilimleri, Hadis, Fıkıh ve Ahlâkla ilgilidir. Zeyd b. Ali'ye, makalemizin konusu olan *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* dışında Kur'ân ilimlerine dair altı eser daha isnâd edilmiştir. Bunlar; *Kırâatu Zeyd b. Ali*,¹⁶ *Nüzûlu'l-Kur'ân 'alâ Seb'a Ahruf*,¹⁷ *Medhal ilâ'l-Kur'ân*,¹⁸ *Kıt'a fi't-tefsîr*,¹⁹ *Tefsîru'l-Kur'ân*²⁰ ve *Tefsîru sûreti'l-Fâtîha* isimli eserlerdir. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın muhakkiklerinden olan Hasan Muhammed Takî el-Hakîm, tahkikin dipnotlarında bu son risaleden alıntılar yapmakta ve risalenin adını da *Tefsîru sûreti'l-Fâtîha ve ba'du âyâtî'l-Kur'ân* şeklinde vermektedir.

1. Eserin Yazma Nüshaları ve Tahkiklerin Genel Özellikleri

Eserin, "*Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*"²¹ ve "*Tefsîru garîbi'l-Kur'ânî'l-Mecîd*"²² şeklinde iki ayrı isimle tahkikli neşirleri yapılmış olup yedi yazma nüshası bulunmaktadır.²³ Bu nüshaların bir

⁴ İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015), 40.

⁵ Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/313.

⁶ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313.

⁷ Ca'fer Subhânî, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal* (Kum: Müessesetü'l-İmâm Sâdık, 1428/2007), 7/57-58.

⁸ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 47; Sâlih Ahmed Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh* (Beyrut: Dâru'n-Nedve el-Cedîd, 1404/1984), 38.

⁹ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313; Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 39.

¹⁰ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 128.

¹¹ Eren Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî" Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 78; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 49.

¹² Eren Gündüz, "Ebû Hanife ile Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki: el-Mecmû'u'l-Fikhî'deki Bir Rivayet Bağlamında Bir İnceleme", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 429-454.

¹³ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, çev. Muhammed Fehmî Hicâzî (Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991), 3/321.

¹⁴ Bu başkaldırı ve sonuçları ile ilgili bilgi için bk. Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 119-143; Muhammed Ebû Zehra, *el-İmâmu Zeyd b. Ali* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1425/2005), 51-72; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 73-127.

¹⁵ Abdüsselâm Abbâs el-Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifîn ez-Zeydiyye* (Ummân: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1420/1999), 440-442.

¹⁶ Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifîn ez-Zeydiyye*, 441.

¹⁷ Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifîn ez-Zeydiyye*, 442.

¹⁸ Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifîn ez-Zeydiyye*, 442; Aytekin Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 11; Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî" Adlı Eseri*, 112-113.

¹⁹ Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 10.

²⁰ Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 10.

²¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Muhammed Takî el-Hakîm (Beyrut: Dâru'l-Âlemiyye, 1412/1992); Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî (Beyrut: Dâru'l-Vaî el-İslâmî, ts.).

²² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, thk. Muhammed Yûsufuddîn (Haydarâbâd: Yusuf Foundation Trust, 1422/2001).

²³ Müessesetu Âli'l-Beyt, *el-Fihrisu's-şâmil li't-turâsi'l-Arabîyyi'l-İslâmî el-mahtût* (Umman: Meâb Müessesetu Âli'l-Beyt, 1987), 2/18; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 3/322-323; Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem: el-mahtûtât ve'l-matbûât* (Kayseri: Mektebe Yayınları, 2001), 2/1161.

kısmı eksik bir kısmı da tamdır. İlk tahkik çalışması, Hasan Muhammed Takî el-Hakîm'in 1987'de tamamladığı doktora tezi içerisinde yer almış ve daha sonra neşredilmiştir. Takî el-Hakîm bu çalışmasında Berlin, Yale ve Yemen'de muhafaza edilen üç ayrı yazmadan faydalanmıştır.²⁴ Hakîm'e göre bu nüshaların en eskisi Berlin nüshasıdır²⁵ ve hicrî 614-820 yılları arasında istinsah edilmiş olduğu söylenebilir.²⁶ İkinci neşir faaliyeti Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî tarafından gerçekleştirilmiştir. Celâlî, bazı varakları eksik olan tek bir yazma nüshayı esas aldığını belirtmektedir.²⁷ Üçüncü çalışmanın sahibi ise Muhammed Yûsufuddîn'dir. Yûsufuddîn, bu çalışmasında San'a'daki yazmaları kullanmıştır.²⁸

Eserde, 114 sûrenin her birinden ve çeşitli sayılarda “kelime”, “birkaç kelimedden müteşekkîl ibare” ya da “bir bütûn olarak âyetler” mushaf tertibine göre tefsir edilmiştir. Eserde ele alınan bu kelime, ibare ve âyetlerin toplam sayısı 3160'ı aşmaktadır. Sûrelerin tefsirine şu senedle giriş yapılmaktadır:

حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ قَالَ : حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ : حَدَّثَنَا عَطَاءُ بْنُ السَّائِبِ قَالَ : حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ الْوَاسِطِيُّ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ

“Bize Ebû Ca'fer tahdîs etti, dedi ki: Bize Ali b. Ahmed tahdîs etti, dedi ki: Bize Atâ' b. Sâib tahdîs etti, dedi ki: Bize Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîtî, Zeyd b. Ali'den tahdîs etti...”

Bu bilgilerden sonra eserin Zeyd b. Ali'ye nispetinin sıhhat durumunu ortaya koyabilmek için mevsûkiyet meselesi ele alınacaktır. Bu çalışmada geçen mevsûkiyet terimiyle, eserin sened ve metin açısından Zeyd b. Ali'ye aidiyetinin sıhhati kastedilmektedir.

2. Eserin Sened ve Metin Yönünden Mevsûkiyeti

İsnâd sistemi, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin kendisine aidiyetini tespit amacıyla geliştirilmiş olmakla birlikte İslam ilim dünyasında Hz. Peygamber dışındaki şahısların söz ve eserlerinin mevsûkiyeti hususunda da devreye girmektedir. Fakat sened, yeter şart değil gerek şarttır. Geçmişten günümüze ulaşan rivayet ve metinlerin güvenilirlik açısından iki temel unsur içerdiği görülür. Bunlar; sened ve metindir. Yine metin kavramı da kendi içerisinde lafız ve mana olarak ikiye ayrılır. Sened ve lafız metnin şekil yönünü, mana ise muhteva yönünü işaretlemektedir. İsnâd sisteminde senedlerle birlikte lafızlar da incelenmektedir.²⁹ Fakat metnin manası gündeme geldiğinde daha farklı analizlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bir söz ya da eser, ifade ettiği anlam ya da işaret ettiği bilgi itibarıyla sahibine atfedilebilir içerikte olmalıdır. Mesela Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Mu'tezile hakkında övücü sözler sarf ettiğini bildiren bir haber sened ve lafız yönünden sıhhatli olsa bile onun hayatı boyunca ortaya koymuş olduğu mücadele ve itikâdî düşünülüşünde, bu haberin manaca yanlış bir bilgi içerdiği anlaşılacaktır. Zeyd b. Aliye isnâd edilen *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*'ın mevsûkiyet durumu bundan sonraki başlıklarda, yukarıda işaret edilen mülâhazalar çerçevesinde ele alınacaktır.

2.1. Sened Yönünden Mevsûkiyet

Birinci Ravi: Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîtî (ö. 150/767): H. 150 yılında vefat eden³⁰ Ebû Hâlid'in hayatı hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Zeyd b. Ali'nin ashabından

²⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, 1412/1992, 60-64.

²⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, 1412/1992, 62.

²⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, 1412/1992, 61.

²⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, ts., 105-110. Celâlî bu nüshanın hangi kütüphaneden alındığını zikretmemektedir. Fakat kullandığı yazmaya ait birkaç sayfanın fotoğrafını koymuştur. Bu fotoğraflarla Hakîm'in verdiği fotoğraflar karşılaştırılınca, Celâlî'nin kullandığı nüshanın Berlin nüshası olduğu görülmüştür. bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, ts., 111; Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, 1412/1992, 67-75.

²⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 324-339.

²⁹ Rivayetlerin lafız yönünden incelenmesi hususunda geniş bilgi için bk. Nour Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

³⁰ Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâgî el-Haymî es-San'ânî, *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'î'l-fikhi'l-kebîr* (Yemen: Mektebetü'l-Yemen el-Kübrâ, 1405/1985), 1/26; Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-imâmî Zeyd* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 11.

olduğu³¹ ve ondan rivayette bulunduğu belirtilmektedir.³² Bir ravi olarak Ebû Hâlid hakkında Sünnî ve Zeydî yaklaşımlara bakıldığında birbirine zıt iki farklı manzarayla karşılaşmaktadır. Öyle ki bu ravi için *metrûk* olduğuna dair Sünnî ulema arasında bir ittifaktan söz edilirken³³ Zeydî ulemaya göre *adaleti* hususunda Ehl-i Beyt'in icmâsının bulunduğu belirtilmektedir.³⁴ Sünnî ulemadan olup Ebû Hâlid'le muasır konumda bulunan ve onu cerh eden iki isim bulunmaktadır. Bunlar Ebû Avâne el-Vâstî (ö. 176/792) ve Vekî' b. el-Cerrâh'tır (ö. 197/812). Bunun dışındaki cerh ifadeleri ise, Ebû Hâlid'i görme imkânı bulunmayan mütekaddim âlimlere aittir. Dolayısıyla bu şahıslar değerlendirmelerinde Ebû Avâne ve Vekî' b. el-Cerrâh'ı kaynak almış olabilirler.³⁵ İşaret edilen bu âlimlerden önde gelenleri; Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848),³⁶ Ahmed b. Hanbelî,³⁷ Buhârî (ö. 256/870),³⁸ Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)³⁹ gibi isimlerdir. Bu isimlere göre Ebû Hâlid yalancı, hadis uyduran ve değeri olmayan terk edilmiş bir ravidir.

Zeydiyye literatüründe ise Ebû Hâlid'e ilişkin değerlendirmeler tamamen farklı bir yön çizmektedir. Buna göre Ebû Hâlid Zeydiyye'nin reislerindedir ve sika bir ravidir.⁴⁰ Hafız bir şeyh ve muhaddistir. Zeyd b. Ali'den rivayette bulunan ravilerin en güvenilir olanıdır.⁴¹ Şîa'nın bir kolu olan Zeydiyye'nin dışında İsnâaşeriyye Şîa'sına mensup âlimlerin çoğunun da Ebû Hâlid'i güvenilir kabul ettikleri görülmektedir.⁴² Örneğin İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]) onu Şîa'nın fukahası arasında zikretmekte ve kendisine bir kitap nispet etmektedir.⁴³

Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen başlıca eserlerin tek ravisi olması hasebiyle Ebû Hâlid, Zeydî ilim insanları nazarında büyük önemi haizdir. Bu noktada, Ebu Hâlid'i Sünnî ulemaya karşı geniş şekilde savunan Zeydî alim Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâgî'ye (ö. 1221/1806) işaret etmek gerekmektedir. Seyyâgî, Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *Mecmû'u'l-fikhî* adlı esere yazdığı *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'u'l-fikhî'l-kebîr* isimli şerhinde meseleyi uzun uzadıya tartışmaktadır.⁴⁴ Zira Ebû Hâlid, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*'da olduğu gibi bu eseri de Zeyd b. Ali'den tek başına rivayet etmiştir. Seyyâgî'ye göre Ebû Hâlid'in cerhine yönelik iddialar yedi başlıkta toplanabilir. Bu başlıklarda öne çıkan ilk husus Ebû Hâlid'in yalancılığı ve hadis uydurması, ikinci husus ise Şîliğidir.⁴⁵

³¹ Ali b. el-Huseyn Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlüt-tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts), 258.

³² Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbü'rî Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-kunâ*, thk. Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1436/2015), 3/126; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-İtidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/257.

³³ Şemseddîn İbn Abdî'l-Hâdî, *T'alîkat ale'l-İlel li'bnî Ebî Hâtim*, thk. Muhammed b. Câdullah (Riyad: Edvâu's-Selef, 1423/2003), 51.

³⁴ Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-imâmi Zeyd*, 12; Zeyd b. Ali, *Mecmûu kütüb ve resâilü'l-imâm Zeyd b. Ali*, thk. İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî (Yemen: Merkezu Ehlî'l-Beyt li-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1422/2001), 38; Şihâbu'd-dîn Ahmed b. Sâlih Ebî'r-Ricâl, *Metlau'l-budûr mecmâu'l-buhûr*, thk. Abdurrahîm Muhammed Hicr (Yemen: Merkezu Ehlî'l-Beyt li-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1425/2004), 3/383.

³⁵ Seyyâgî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/37.

³⁶ “عمرو بن خالد كذاب غير ثقة ولا مأمون” bk. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1371/1952), 6/230.

³⁷ “عمرو بن خالد الواسطي كذاب” “نرى عمرو بن خالد ليس يسوي، حديثه ليس بشيء” “عمرو بن خالد هذا ليس بشيء، متروك الحديث” “موضوعه، يكذب” bk. Hâlid Ribât - Seyyid İzzed İd, *el-Câmî li ulûmü'l-imâmi Ahmed* (Mısır: Dâru'l-Felâh li'l-Bahîsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Turâs, 1430/2009), 18/350-351.

³⁸ “مُنْكَرُ الْحَدِيثِ” bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed (Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019), 7/408.

³⁹ “مُتْرُوكُ الْحَدِيثِ ذَاهِبُ الْحَدِيثِ لَا يَشْتَغَلُ بِهِ” bk. Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/230; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-İlel*, thk. Heyet (Riyad: Matbaatü'l-Humeydî, 1427/2006), 1/556.

⁴⁰ Ebu'l-Kâsım Hûî, *Mu'cemu ricâli'l-hadîs ve tafsilu tabakâti'r-ruvât* (Necef: Mektebetü'l-İmâmi'l-Hûî, 1368/1978), 14/102; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 38.

⁴¹ Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadîsî ve'l-fikhî*, thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî (San'a: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1422/2002), 22-23; Ebî'r-Ricâl, *Metlau'l-budûr mecmâu'l-buhûr*, 3/383.

⁴² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbî'l-Kur'ân*, ts., 99-102.

⁴³ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 271.

⁴⁴ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/31-46.

⁴⁵ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/32.

Ebû Hâlid'in güvenilirliğini ortaya koyma adına geniş değerlendirmelerde bulunan bir başka Zeydî ilim insanı da Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî* isimli eserin muhakkiki Abdullah b. Hammûd el-İzzî'dir.⁴⁶ Zeydî âlimlerin Ebû Hâlid'e dair olumlu değerlendirmeleri iki temel noktada yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi Ebû Hâlid'e yöneltilen, yalancı olduğu ve hadis uydurduğu iddiasıdır. Diğeri ise Ebû Hâlid'in Şîliği sebebiyle cerh edildiği iddiasıdır. Seyyâgî'nin de belirttiği üzere bu ikinci iddia esasen Sünnî ulemanın cerh ifadelerinde yer almamaktadır. Seyyâgî bunu ihtimal olarak sunmaktadır.⁴⁷ Dolayısıyla bu çalışmada, yalnızca birinci iddia, yani hadis uyduruculuğu meselesi üzerinde durulacaktır.

Bazı kaynaklara göre Ebû Avâne, Ebû Hâlid için: “Bir şey değildir, hadisi terk edilmiştir” değerlendirmesini yapmaktadır.⁴⁸ Yine Ebû Hâlid'in *Sayâdile*'den⁴⁹ çeşitli sayfalar/kitaplar satın alıp bunları rivayet ettiğini söylemiştir.⁵⁰ Abdullah b. Hammûd'a göre bu cerh mutlaktır ve böyle bir iddia müphem kalmaktadır. Dolayısıyla bununla amel edilemez.⁵¹ Gerçekten de Sayâdile kavramının tam olarak neye tekabül ettiği ve bunlardan satın alınan sayfaların/kitapların içeriğinin ne olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. 49 numaralı dipnotta işaret edildiği üzere Sayâdile kelimesi bazı kaynaklara göre ilaç satanları ifade etmektedir. Hakiki manada eczacılar, mecazi olarak ise hadisçiler için kullanıldığı söylenebilir. Yine kitap istinsahıyla uğraşanlar ve bu iş için gerekli olan malzemeyi satanları ifade eden verrâk anlamında da kullanılmaktadır. Eğer Sayâdileyi eczacılar olarak kabul edecek olursak, Abdullah b. Hammûd'a göre, bunlardan satın alınacak olan sayfalar çeşitli tedavilerden, kokulardan bahsetmektedir ve Ebû Hâlid böyle şeyler rivayet etmemiştir.⁵² Mecâzî olarak hadisçiler ya da verrâklar için olduğu düşünülürse, bu noktada da Seyyâgî ve Abdullah b. Hammûd'a göre o dönemde sayfa tedvini şöhret bulup yaygınlaşmış değildir.⁵³ Fakat bu savunuya, tâbiîn döneminde çokça suhuf sahibi âlimin bulunduğu gerekçesiyle itiraz edilmiştir.⁵⁴

Abdullah b. Hammûd'un bu rivayet için getirdiği bir diğer itiraz ise rivayetin mürsel yolla geldiği iddiasıdır. Abdullah b. Hammûd, isnadın hangi halkasında irsal bulunduğunu açıklamamaktadır. Kendisinin başka bir eserinde bildirdiğine göre Zeydiyye nazarında, kopukluk isnâdın neresinde olursa olsun bu sened mürsel kabul edilmektedir ve munkatî ile mürsel aynı anlamdadır.⁵⁵ Fakat bu irsal iddiası doğru görünmemektedir. Şöyle ki; rivayeti Ebû Avâne'den aktaran Muallâ b. Mansûr, İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında zikredilmektedir.⁵⁶ Muallâ b. Mansûr Bağdat'ta yaşamış⁵⁷ ve h. 211 yılında vefat etmiştir.⁵⁸ İlk zamanlar Vâsıt'ta yaşayan ve daha sonra

⁴⁶ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*, 22-36.

⁴⁷ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/32.

⁴⁸ “كان عمرو بن خالد ليس بشيء، متروك الحديث” bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebir*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Beirut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984), 3/268.

⁴⁹ İlaç satıcıları anlamına gelen bu kelimenin; hakiki manada eczacılar, mecazi olarak ise hadisçiler için kullanıldığı söylenebilir. bk. Eren Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî" Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 18, dipnot 50. San'ânî'nin *er-Ravdu'n-Nadîr* isimli eserinde de aynı rivayet geçmektedir. Sayâdile kelimesi için bu kaynaktaki düşülen dipnotta (يعني وراقين) verrâklar / kitap istinsahıyla uğraşanlar, bu iş için gerekli olan malzemeyi satanlar anlamında bir açıklama getirilmiştir. bk. San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'u'l-Fikhî'l-Kebîr*, 1/32. Verrâk kavramı için bk. İsmail E. Erünsal, “Verrâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/646-652.

⁵⁰ “كان عمرو بن خالد يشتري الصحف من الصيادلة ويحدث بها” bk. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 3/258; Ebu Abdullah Alâuddîn Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm*, thk. Kâmil Uveyda (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Muştafâ el-Bâz, 1419/1999), 930.

⁵¹ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*, 26.

⁵² Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*, 26.

⁵³ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/36; Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*, 26.

⁵⁴ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 100.

⁵⁵ Abdullah b. Hammûd el-İzzî, *Ulûmu'l-hadîs 'inde'z-zeydiyye ve'l-muhaddisîn* (Yemen: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 76, 83.

⁵⁶ İbn Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdulmu'îd Han (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973), 9/182.

⁵⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Haleb: Dâru'l-Va'î, 1397/1977), 2/323.

⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 9/221; Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/334.

Basra'ya yerleşen Ebû Avâne'nin vefat tarihi ise h. 176'dır.⁵⁹ Hem yaşadıkları beldeler hem de ölüm tarihleri itibariyle bunların birbirleriyle görüşme imkânları vardır. Ayrıca Muallâ b. Mansûr'un, kendisinden hadis rivayet ettiği şahıslar arasında Ebû Avâne de zikredilmektedir.⁶⁰ Yine kaynaklarda, Muallâ b. Mansûr'un Ebû Avâne'den başkaca rivayetleri de kayıtlıdır.⁶¹ Dolayısıyla Hammûd'un ileri sürdüğü irsal iddiası yeterli bir temele dayanmamaktadır.

Rivayetle ilgili bu mülâhazaların sonucunda, sened itibariyle sağlam görünmesine rağmen, Avâne'nin Ebû Hâlid için söylemiş olduğu Sayâdile'den sayfalar satın alma ve bunları rivayet etme bilgisinin, içerik açısından tam olarak neye tekabül ettiği belli olmayan bir yapı arz ettiği söylenebilir. Dolayısıyla böyle bir rivayete dayanılarak bir ravinin cerh edilmesi çok doğru görünmemektedir.

Vekî' b. Cerrâh şöyle demiştir: "Amr b. Hâlid bizim civarda bulunduğu sırada hadis uyduruyordu. Bu durum fark edilince Vâsıt'a taşındı."⁶² Abdullah b. Hammûd bu rivayet için de mürsel hükmünü vermekte ve delil olamayacağını belirtmektedir.⁶³ Ancak bu değerlendirme de isnâd açısından tutarlı görünmemektedir. Zira ilgili haberi Vekî' b. Cerrâh'tan nakleden râvi el-Hasen b. Ali el-Vâsıtî'dir. İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında zikrettiği⁶⁴ ve cumhurun güvenilir kabul ettiği⁶⁵ bu râvinin ölüm yılı 237'dir.⁶⁶ Vekî' b. el-Cerrâh ise 197/812'de vefat etmiştir. Hem yaşadıkları bölge hem de ölüm tarihleri göz önünde bulundurulduğunda Hasen b. Ali el-Vâsıtî'nin Vekî' b. Cerrâh ile görüşmüş olma imkânı mevcuttur. Ayrıca Vekî' b. Cerrâh'ın talebesi olduğu da belirtilen bilgiler arasındadır.⁶⁷

Abdullah b. Hammûd'un ortaya koyduğu bir diğer argüman ise Vekî' b. Cerrâh'ın Zeydî olduğu ve Zeydî kaynaklarda Ebû Hâlid hakkında herhangi bir değerlendirmesinin bulunmadığı iddiasıdır.⁶⁸ Zeydî kaynaklarda Vekî' b. Cerrâh'ın Zeydiyye mezhebine mensup olduğu yönünde birtakım bilgiler mevcuttur.⁶⁹ Şehristânî de(ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde Vekî' b. Cerrâh'ı Zeydiyye'ye nispet etmektedir.⁷⁰ Önceleri Zeydî olup daha sonra Selef yolunu benimsediğini söyleyen İbnu'l-Vezîr (ö. 840/1436),⁷¹ Vekî' b. Cerrâh'ın da aralarında bulunduğu bir kısım Sünnî ulemanın Zeydiyye'ye mensubiyetini reddetmektedir.⁷² Bütün bunların yanında

⁵⁹ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Avâne el-Vâsıtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/100-101.

⁶⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 15/246.

⁶¹ Örnek rivayetler için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Sadettin Ünal (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 1/228; Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr*, 3/268; Ebû 'Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *Müstahrecü Ebî 'Avâne*, thk. Heyet (Suudi Arabistan: el-Cami'atü'l-İslamiyye, 1435/2014), 5/74;11/635.

⁶² "كَانَ جَارَنَا فَظَهَرْنَا مِنْهُ عَلَى كَذِبٍ", "كَانَ عَمْرُو بْنُ خَلْدِيٍّ جَوَارِنَا يَضَعُ الْحَدِيثَ فَلَمَّا فَطِنَ بِهِ تَحَوَّلَ إِلَى وَاسِطٍ" bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1412/1991), 2/40; Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 21/606; Ebû Ahmed Abdullâh İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevâd - Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 6/217.

⁶³ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*, 25.

⁶⁴ Büstî, *es-Sikât*, 8/174.

⁶⁵ Ebu'l-Hasen Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsıtî Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, thk. Korkîs Avvâd (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1406/1986), 183; Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, thk. Takiyyuddîn en-Nedvî (Hind: Merkezu's-Şeyh Ebi'l-Hasen en-Nedvî, 1427/2006), 2/207.

⁶⁶ Ebu'l-Kâsım Beğavî, *Vefâtu's-şuyûh ellezîne edrakehum el-Beğavî*, thk. Muhammed Azîz Şems (Hind: ed-Daru's-Selefiyye, 1409/1988), 69; Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, 2/207.

⁶⁷ Halîl İbrahim Turhan, *Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 261.

⁶⁸ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fikhî*, 25.

⁶⁹ Ebî'r-Ricâl, *Metlau'l-budûr mecmâu'l-buhûr*, 2/346.

⁷⁰ Ebu'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968), 1/190.

⁷¹ M. Sait Özervarlı, "İbnu'l-Vezîr, Ebû Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/240-242.

⁷² Ebû Abdillâh İbnu'l-Vezîr, *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zeb'an sünneti Ebî'l-Kâsım*, thk. Şu'ayb el-Arnâ'ût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 5/309.

İbn Kuteybe (ö. 276/889), Vekî' b. Cerrâh'ı Şîa'ya dâhil ederken⁷³ Zehebî, İbnü'l-Medîni'nin (ö. 234/848-49): "*Onda biraz teşeyyu' bulunurdu.*" dediğini aktarmaktadır.⁷⁴ Sünnî ulemanın Vekî' b. Cerrâh'ı sahiplenmiş olması ve kendisine nispet edilen kimi görüşlerin Şîi düşünceyle örtüşmemesi gibi sebeplere dayanılarak bu iddiaların doğru olmadığı sonucuna varılabilir. Esasen bu iddialar, Vekî' b. el-Cerrâh'ın yaşadığı dönemde Kûfe'li hadisçilerin, Hz Ali'yi Hz Osman'dan faziletli saymaları gibi sebeplere dayanmaktadır.⁷⁵ Vekî' b. el-Cerrâh'ın Ebû Hâlid'i cerh eden ifadeleriyle ilgili bu mülâhazalar sonucunda, ilgili rivayetin hadis usulü kriterleri açısından herhangi bir zaafının bulunmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca Vekî' ile ilgili Zeydî iddiaların temelsiz olduğu da belirtilmelidir.

Ebû Hâlid'i cerh eden bu iki muasır âlim dışındaki Sünnî ulemanın cerh ifadeleri, genelde içerik açısından sebep bildirilmeyen ifadeler olarak durmaktadır. Seyyâgî, sebebi belirtilmeyen bu tür cerh ifadelerini mutlak ifadeler olarak değerlendirmekte ve cerhin müfesser olması gerektiği hususu üzerinde durmaktadır.⁷⁶ Cerh ifadelerinin müfesser, yani sebebinin açıklanmış olması⁷⁷ gerektiği fikrinin, hadis sahasına Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ile girdiği ve İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) ile yaygınlaştığı belirtilmektedir.⁷⁸ Gelenekte, gerekçesi verilmeyen müphem cerh ve ta'dîlin geçerli olup olmadığına dair tartışmalar ve farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat cumhura göre, gerekli ehliyetle sahip bir münekkidin, sebebini belirtmediği ta'dîl kabul edilirken müphem kalan cerh kabul edilmemektedir.⁷⁹ Bu noktada, kaynaklarda yer alan ve çoğunluğu teşkil eden müphem cerhlerin bir fonksiyonunun kalmayacağını belirten Halil İbrahim Turhan: "*...cerhle ta'dîl tearuz ettiği durumlarda cerhin müfesser olmasını kabul şartı olarak dile getirmenin daha uygun olduğunu düşünmekteyiz.*" diyerek bizim de katıldığımız bir çözüm önermektedir.⁸⁰ Konumuz özelinde bakacak olursak, Ebû Hâlid'le ilgili cerh ve ta'dîl ifadelerinin tearuz edip etmediği tespit edilmelidir. Sünnî çerçevede kalınacak olursa cerh ve ta'dîlin tearuzu gibi bir durum söz konusu değildir. Zira Sünnî ulema içerisinde Ebû Hâlid'i ta'dîl eden bir âlim bilinmemektedir. Fakat Zeydî âlimlerin tamamı ve İsnâaşeriyye'nin çoğunluğu Ebû Hâlid'i ta'dîl etmektedir. Dolayısıyla İslam mezheplerinin tamamı göz önünde bulundurulduğunda cerh ve ta'dîlin tearuzu gündeme gelebilmektedir. Bu bağlamda Ebû Hâlid'le ilgili cerh ifadelerinin müfesser olması gerektiği söylenebilir.

Seyyâgî, Ebû Hâlid'in hadis uydurduğu yönündeki iddiaları, Zehebî'nin sıraladığı beş adet rivayeti gündeme alarak değerlendirmekte ve bu rivayetleri, başka kaynaklarda da mütâbi ve şahitlerinin olduğunu belirterek tek tek incelemektedir.⁸¹ Aslında Ebû Hâlid'in uydurduğu söylenen rivayetlerle ilgili ilk örnek getiren âlim İbn Adî'dir. İbn Adî 20 küsur rivayet sıralamaktadır.⁸² Burada yapılması gereken, örnek olarak getirilen 20 küsur rivayetin tek tek incelenmesidir. Fakat bu da yeterli olmayacaktır. Zira bütüncül bir bakış yakalayabilmek için Ebû Hâlid kanalıyla gelen tüm rivayetlerin tahlil edilmesi gerekir. Bu ise çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır.

⁷³ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1413/1992), 624.

⁷⁴ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/336.

⁷⁵ Mehmet Emin Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/8-9.

⁷⁶ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/33.

⁷⁷ Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1407/1986), 79.

⁷⁸ Müfesser-Müphem cerhin kabulüne yönelik yaklaşımlar ve tarihi seyir içerisinde ortaya çıkan farklı görüşler için bk. Halil İbrahim Turhan, "Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 299-335.

⁷⁹ Fatih Çimen, "Muhammed Avvâme'nin Cerh ve Ta'dîlin Kabulüne Dair Bazı Değerlendirmeleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 5.

⁸⁰ Turhan, "Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni", 331.

⁸¹ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 40-44.

⁸² İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 6/218-224.

İkinci Ravi: Atâ' b. Sâib b. Mâlik (ö. 136/754): İkinci ravi, Atâ' b. Sâib b. Mâlik'tir.⁸³ Ölüm tarihi h. 136'dır.⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, Tâbiîn'den olan⁸⁵ bu ravi hakkında: “*sağlam ve Allah'ın seçkin kullarındandır*” değerlendirmesinde bulunmuş ve ömrünün sonlarında ihtilâta uğradığını ifade etmiştir.⁸⁶ Birçok ricâl âlimi de aynı kanaati belirtmektedir.⁸⁷ Yani Atâ' b. Sâib çoğunluğa göre güvenilir bir ravi olmakla birlikte ihtilâta uğradığı için rivayetlerinin zamansal açıdan araştırılması gerekmektedir. Zira muhtelit sika bir ravinin ihtilâttan önceki rivayetleri kabul edilirken ihtilât sonrasında naklettiği rivayetler kabul görmemektedir.⁸⁸ Tabi bu noktada Atâ' b. Sâib'in, ilgili eseri ihtilâttan önce mi yoksa sonra mı rivayet ettiğine dair kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Üçüncü Ravi: Ali b. Ahmed (ö. ?): Ali b. Ahmed'in kimliği ile ilgili olarak Muhakkik Yûsufuddîn, kullandığı nüshanın hâşiyesinde: “*Belki de o, Ali b. Ahmed b. İsâ b. Zeyd b. Ali'dir.*” şeklinde bir kayıt düşüldüğünü belirtmektedir.⁸⁹ Takî el-Hakîm ise herhangi bir hâşiyeye atıf yapmaksızın Yûsufuddîn'in nakline uygun bir tespitte bulunmaktadır.⁹⁰ İsmi geçen iki muhakkike göre bu ravi, İmam Zeyd b. Ali'nin torunu olan Ahmed'in oğludur. Bu tespitin doğru olduğu söylenebilir. Zira Ali b. Ahmed'in, babası Ahmed b. İsâ'ya (ö. 247/861) nispet edilen *Emâlî* isimli eserde babası kanalıyla Ebû Hâlid'e ulaşan çok sayıda rivayeti bulunmaktadır.⁹¹ Bağdat'ta vefat ettiği⁹² söylenen Ali b. Ahmed'in, tarih sahnesinde yalnızca *Zenc İsyanı*⁹³ diye bilinen olay vesilesiyle ismi geçmekte⁹⁴ ve doğum ya da ölüm tarihi bilinmemektedir. Fakat Taberî (ö. 310/923), *Zenc İsyanı* diye bilinen bu hadisenin hicrî 257 yılında başladığını belirtmektedir.⁹⁵ Dolayısıyla Ali b. Ahmed'in bu yıldan sonraki bir tarihte vefat ettiği söylenebilir. Hakkında, cerh ta'dîl ulemasından herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır. Fakat rivayetleri kabul gördüğü için Zeydiyye nazarında güvenilir bulunduğu söylenebilir.

Dördüncü Ravi: Muhammed b. Mansûr b. Yezîd (ö. 290/903): Dârekutnî, künyesi Ebû Ca'fer olan Muhammed b. Mansûr b. Yezîd'i güvenilir bir râvî olarak değerlendirmiştir.⁹⁶ Zeydiyye'nin itimat ettiği bu alimin çokça eser telif ettiği belirtilmektedir.⁹⁷ Zeydiyye'nin en meşhur fıkıh ve hadis eseri olan⁹⁸ ve Ahmed b. İsâ'ya nispet edilen *Emâlî* bunlardan birisidir. Yine

⁸³ Ribât - İd, *el-Câmi' li ulûmi'l-imâmi Ahmed*, 18/220.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/328; Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabaî, *Târîhu mevliidi'l-ulemâ' ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/19890), 1/323.

⁸⁵ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İcî, *Ma'rifetü's-sikat*, thk. Abdülâlm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 2/135.

⁸⁶ Ribât - İd, *el-Câmi' li ulûmi'l-imâmi Ahmed*, 18/221-222.

⁸⁷ Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/332-334; Büstî, *es-Sikât*, 7/251-252; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâ't-Turâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 3/328; İcî, *Ma'rifetü's-sikat*, 2/135; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/328; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Aîf el-Makdisî el-Cemmâli, *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân (Kuveyt: el-Heyetu'l-Âmmetu li'l-İnâye, 1437/2016), 7/305-306.

⁸⁸ Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usulünde İhtilal: Ravinin Akıl ve Hafıza Fonksiyonlarının Zarar Görmesi ve Bunun Rivayetlerine Etkisi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 71-103.

⁸⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 40.

⁹⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 47.

⁹¹ Mustafa Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 99.

⁹² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 47.

⁹³ Sâhibüzzenc Ali b. Muhammed isimli bir şahsın başlattığı bu isyan için bk. Mustafa Demirci, “Zenc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/249-251.

⁹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1387/1967), 9/487; Ebû Muhammed b. Ali ez-Zahiri İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1962), 56.

⁹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/476.

⁹⁶ Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer Dârekutnî, *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbü'l-lî'd-Dârekutnî*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1404/1984), 134.

⁹⁷ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 240.

⁹⁸ Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu*, 73.

kendisine tefsirle ilgili *et-Tefsîru'l-kebîr* ve *et-Tefsîru's-sağîr* isimli eserler de nispet edilmektedir.⁹⁹ Hicrî 290 yılında vefat eden Ebû Ca'fer, belirtilen kimi sayılar abartılı olsa da uzun bir hayat yaşamıştır.¹⁰⁰

Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ın ravileri hakkında ortaya konan bu değerlendirmeler sonucunda ikinci ravi Atâ' b. Sâib'in güvenilir olmakla birlikte muhtelit bir ravi olduğu ve eseri ihtilattan önce mi sonra mı rivayet ettiğinin bilinmediği tespit edilmiştir. Üçüncü ravi Ali b. Ahmed ve son ravi Muhammed b. Mansûr b. Yezîd'in ise güvenilir oldukları görülmüştür. İlk ravi Ebû Hâlid'in durumuna gelince; Sünnî ulemanın iddiaları, Zeydî âlimlerin savunuları ve bütün bu hususların değerlendirmesi sadedinde zayıf bir ravi olduğu, Hz. Peygamber'den rivayet ettiği haberlerle ihticac edilemeyeceği belirtilmelidir.

Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'ın muhakkikleri senedin ittisâl durumuna hiç değinmemişlerdir. Hâlbuki senedde kopukluk olup olmadığı hususu araştırılmalıdır. Zira senedinde kopukluk olan rivayetler çoğunlukla zayıf kabul edilmişlerdir.¹⁰¹ Eserin ikinci ravisi Atâ' b. Sâib ile üçüncü ravi Ali b. Ahmed'in birbirleriyle görüşmüş olma imkânları bulunmamaktadır. Zira yukarıdaki bahislerde de geçtiği üzere Atâ' b. Sâib h. 136 yılında vefat etmiştir. Ali b. Ahmed'in doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak babası Ahmed b. İsa'nın doğum tarihi h. 157'dir.¹⁰² Yani babasının bile Atâ' b. Sâib'le görüşme imkânı yoktur. Dolayısıyla senedin bu kısmında kopukluk bulunmaktadır. Sonuç olarak *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın senedi munkatî' hükmündedir. Yukarıdaki başlıklarda tartışıldığı üzere *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın senedinde yer alan ravilerden bir tanesi Sünnî ulemaya göre metrûktur. Ayrıca sened muttasıl değildir. Dolayısıyla *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın senedi sıhhat şartlarını taşımamaktadır.

Senedle ilgili ulaşılan bu netice göz önünde bulundurulduğunda, Ehl-i Hadîs'in ortaya koyduğu usul çerçevesinde kalındığı sürece gerek bu eserin gerekse sened açısından benzer yapı arz eden diğer eserlerin mevsûk olduğu hükmüne varma imkânı yoktur. Fakat üzerine dînî ahkâmın bina edildiği Hz. Peygamber ve sahâbesine dayandırılan rivayetler hariç olmak üzere ve sened dışı çeşitli karinelere dayanılarak bu çerçevenin esnetilebileceği kanaatini taşımaktayız. Bu karineleri, eserin, isnâd edildiği şahsın ilmî kişiliği ile uyumu, bilinirlik derecesi ve çeşitli çevrelerce kabul edilip edilmediği şeklinde tespit edebiliriz. Bu tür bir esneklik sağlanmadığı sürece birçok eser tartışma konusu yapılacaktır. Bu duruma en güzel örnek İmam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet edilen *el-Fıkhu'l-ekber*'in sened durumudur. Bu eser iki ayrı isim ve senedle Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir. Bu isimlerden ilki *el-Fıkhu'l-ekber*, ikincisi ise *el-Fıkhu'l-ebzat*'tır. Bu iki ayrı senedin ortaya koyduğu metinler de esasen ayrı metinlerdir ve çeşitli itirazlara konu olmuşlardır. Senedlerde bulunan kimi raviler hakkında söz söylenmiştir. Meçhul ravi bulunduğu gibi zayıf kabul edilenler de vardır. Hatta içlerinde yalancılıkla itham edilenler bile bulunmaktadır.¹⁰³ Buna rağmen klasik dönem Hanefî-Mâturîdî ilim dünyasında baş tacı edilmiş, üzerine onlarca şerh yazılmış ve Ebû Hanîfe'nin îtikâdı olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, zayıf bir senede sahip olması hasebiyle bir anda gayri mevsûk ilan edilmemelidir.

2.2. Metin Yönünden ve Tarihi Veriler Açısından Mevsûkiyet

Fuat Sezgin (ö. 2018)¹⁰⁴ ve Ali Şevvâh¹⁰⁵ gibi isimler *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın Zeyd b. Ali'ye aidiyetinde şüphe görmemekle birlikte bu yaklaşımlarını doyurucu bir şekilde delillendirmedikleri belirtilmelidir. Diğer yandan aidiyeti kabul etmeyen yaklaşımlar da

⁹⁹ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mü'ellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1406/1985), 12/53; Tâcuddîn İbnü's-Sâatî, *ed-Dürrü's-semîn fi esmâ'l-musannifîn*, thk. Ahmed Şevkî Binebîn - Muhammed Saîd Hanşî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009), 167.

¹⁰⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 47.

¹⁰¹ Abdullah Aydınlı, "Muttasıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/405.

¹⁰² Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsa'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu*, 37.

¹⁰³ Muhammed b. Abdirrahmân el-Hamîs, *El-fıkhu'l-ekber şerhen ve dirâseten* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1436/2015), 1/63-68.

¹⁰⁴ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 3/322.

¹⁰⁵ Ali Şevvâh İshâk, *Mu'cemu musannefâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Riyâd: Dâru'r-Rifâî, 1404/1984), 3/294.

bulunmaktadır. Bu şekilde yaklaşanların kimi, senedin zayıflığını öne sürmekte,¹⁰⁶ kimi de senedin yanında metin içerikli analizlerle bu sonuca varmaktadır. Örneğin Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, hem ilk ravi Ebû Hâlid'in güvenilirlik durumu hem de tefsir kaynaklarında Zeyd'e isnâd edilen az sayıdaki bazı açıklamaların *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'daki açıklamalarla uyuşmadığı iddiasıyla eserin Zeyd'e aidiyetini eleştirmektedir.¹⁰⁷ Bu farklı yaklaşımlar göz önünde bulundurularak eserle ilgili aidiyet meselesi hem metin incelemesi hem de tarihî veriler ışığında üç ana başlık altında ele alınacaktır.

2.2.1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın, Diğer Tefsir Kaynaklarında Geçen ve Zeyd'e Atfedilen Açıklamalarla Mukayesesi

Zeyd b. Ali, tefsir kaynaklarında çoğunlukla kırâatiyle gündem olmaktadır. Tefsire dair kendisinden pek az görüş rivayet edilmiştir. Üstelik yaptığımız karşılaştırma sonucunda, rivayet edilen bu görüşlerin yer aldığı âyet tefsirlerinin bir kısmının *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da yer almadığı görülmüştür. Hal böyle olunca karşılaştırma yapılabilecek âyet sayısı tespit edilebildiği kadarıyla 9, ibare sayısı ise 10'a kadar inmiştir. Bu karşılaştırmalarda kullanılan tefsirlerin kahir ekseriyeti Sünnî ve Şia'nın İsnâaşeriyye koluna mensup tefsirlerdir. Bunun nedeni Zeydî tefsir külliyyatının neredeyse büyük bir çoğunluğunun hala yazma eser olarak tozlu raflarda bulunuyor olmasıdır. Yine bir kısmının da kayıp olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁸ Bu sebeplerle ulaşabildiğimiz ve faydalanma imkânı yakaladığımız matbu en eski Zeydî tefsir, Hâkim el-Cüşemî'nin (ö. 494/1101) *et-Tehzîb fi't-tefsîr* isimli eseridir. Fakat bu eserde, Zeyd b. Ali'ye dair birkaç naklin ötesinde bilgiye rastlanmamıştır.

Müsâid b. Süleymân'ın, Ebû Hâlid'in güvenilirliğine dair şüphelerinin yanı sıra bu tür karşılaştırmalara dayanarak eserin mevsûkiyetine temkinli yaklaştığı daha önce belirtilmiştir. Üstelik Müsâid b. Süleymân yalnızca beş adet âyetle yetinmiştir. Bu âyetlerden iki tanesinin *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da yer almadığını ifade eden Müsâid'in¹⁰⁹ karşılaştırmasını yapabildiği âyet sayısı üçe kadar düşmüştür.

Bu âyetlerden birincisi A'râf sûresi 26. âyettir. Âyette geçen ve mevzu bahis edilen ibare (لِبَاسِ النَّقْوَى) ibaresidir. Mealen "*Takva elbisesi*" anlamına gelen bu terkip için *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da (الحِيَاءُ) "*Hayâ*" açıklaması yapılmıştır.¹¹⁰ Müsâid b. Süleymân'ın karşılaştırma yaptığı kaynaklarda ise (الإسلام) "*İslâm*",¹¹¹ (الآلات التي يتقى بها في الحرب؛ كالدرع والمغفر والساعد والساقين) "*Harp esnasında korunmayı sağlayan; zırh gibi, miğfer gibi, ayrıca kolları ve bacakları muhafaza etmeye yarayan bileklikler gibi aletler*",¹¹² ve (الإيمان) "*İman*"¹¹³ açıklamaları bulunmaktadır. Müsâid b. Süleymân'ın verdiklerinin dışında, bir de Zeydi müfessir Hâkim el-Cüşemî bu ibare için (قيل) "*Denildi ki*" ifadesiyle Zeyd'e: (هو لباس الحرب الدرع و نحوه) "*Zırh gibi harp elbisesi ve benzeri*" açıklamasını nispet etmiş,¹¹⁴ Şîh İsnâaşerî müfessir Tabersî de (ö. 548/1154) benzer bir nakilde bulunmuştur.¹¹⁵ Zeyd'e nispet edilen bu açıklamalar esasen birbirini nakzetsizdir. Tefsir külliyyatı incelendiğinde, aynı müellifçe, bir âyet ya da bir Kur'ân kavramı için birçok ihtimalin sıralandığı

¹⁰⁶ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 85.

¹⁰⁷ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422/2001), 332-333.

¹⁰⁸ Mehmet Ünal, "Zeydiyyenin Tefsir Anlayışı", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (Sempozyum)*, (2010), 288.

¹⁰⁹ Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 333.

¹¹⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 139.

¹¹¹ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü'l-Bâz, 1419/1998), 5/1458.

¹¹² Ebû Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Tayyibe, 1414/1993), 3/222. Müsâid b. Süleymân aynı açıklamanın Kurtubî'de de geçtiğini belirtmektedir. Kurtubî'de geçen açıklama için bk. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 7/185.

¹¹³ Ebu'l-Fida İmamüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 3/401.

¹¹⁴ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sülemî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1439/2018), 4/2532.

¹¹⁵ Ebû Alî Eminüddin Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1427/2006), 4/179.

görülebilmektedir. Bu duruma *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da da rastlanmaktadır. Mesela Ahkâf sûresi 15. âyette yer alan bir ifade için Zeyd bir görüş belirtmiş, hemen arkasından (ولإمام زيد بن علي عليه السلام) “Zeyd b. Ali'nin ikinci bir görüşü daha vardır...” denerek Zeyd'e ait farklı bir görüş daha verilmiştir.¹¹⁶ Dolayısıyla Zeyd, farklı zaman ve mekânlarda bu ifadelerin hepsini de söylemiş olabilir. Çünkü girişte bahsedildiği üzere Zeyd b. Ali'ye, tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair *Nüzûlu'l-Kur'ân alâ Seb'a Ahruf, Medhalün ilâ'l-Kur'an, Kit'atün fi't-Tefsîr* ve *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli dört ayrı eser daha nispet edilmiştir. Yani Müsâid b. Süleymân'ın getirdiği bu ve diğer iki ibareyle ilgili farklı açıklamaların, sayılan eserlerde yer almış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Dikkate alınması gereken bir diğer husus da farklı kaynaklarda nakledilen görüşlerin ravileri arasında Ebû Hâlid'in bulunmayışdır.

Müsâid b. Süleymân'ın getirdiği ikinci ibare Tevbe sûresi 41. âyette geçen (انفروا خِفَاءً وَثِقَالًا) ibaresidir. Bu terkip lafzi olarak: “Gerek hafif gerekse ağır halde savaşa çıkın” şeklinde meallendirilebilir. Bu ifadedeki “hafif” ve “ağır” kelimelerinden ne kastedildiği ile ilgili olarak Zeyd, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da (فالحقيف: الشاب. والتقال: الشيوخ) “Hafif: Gençler, Ağır: Yaşlılar” şeklinde bir açıklama getirmiştir.¹¹⁷ Müsâid b. Süleymân bu açıklamayı Kurtubî (ö. 671/1273) tefsiriyle karşılaştırmıştır. Kurtubî bu ifadeyle ilgili olarak Zeyd'in: (مشاغيل وغير مشاغيل) “Gerek meşgul gerekse meşgul olmamak” şeklinde bir açıklama getirdiğini nakletmektedir.¹¹⁸ İlk âyet için söylediklerimiz bu âyet için de geçerlidir. Zira Kurtubî, Zeyd'e isnâd ettiği bu görüş yanında farklı âlimlere atfettiği dokuz ayrı görüş daha sıralamaktadır. Yani yorumu açık olan bu ibareden ne kastedildiği ile ilgili olarak farklı şeyler söylenebilmiştir. Yine Zeyd'in de pekâlâ bu iki açıklamayı da yapmış olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü bu açıklamalar birbiriyle çelişmemektedir.

Müsâid b. Süleymân'ın karşılaştırma yapabildiği üçüncü ve son ibare Fâtır sûresi 37. âyette yer alan (وَجَاءَكُمْ التَّيْرُ) “Size nezîr geldi” ibaresidir. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da, bu ibarede geçen ve kelime anlamı “Korkutma”¹¹⁹ olan nezîr kavramı için: (الشَّيْب) “Saçın beyazlaması/yaşlılık” açıklaması yer almaktadır.¹²⁰ Müsâid, bu kavramı da Kurtubî tefsirindeki nakille karşılaştırmaktadır. Orada Zeyd'e atfedilen açıklama: (الرسول) “Elçi” şeklindedir.¹²¹ Bu açıklamalar arasında da bir zıtlık söz konusu değildir. Zaten Kurtubî aynı yerde, İbn Abbas (ö. 68/687-88) başta olmak üzere bazı âlimlerin de bu kavramı, (الشَّيْب) “Saçın beyazlaması/yaşlılık” olarak ifade ettiklerini belirtmektedir. Ardından, bu şekil bir tefsirin izahını da yaşlılığın ölüm için bir korkutucu/uyarıcı, bir hatırlatıcı olduğunu söyleyerek yapmaktadır.¹²² Yani mecazi manada, yaşlılık bir korkutucu/uyarıcı olarak anlaşılabilir. Diğer yandan bizim yapmış olduğumuz taramalarda Sa'lebî (ö. 427/1035), Cüşemî ve Tabersî'nin bu kavram için Zeyd'e isnâd ettikleri açıklamanın: (القرآن) “Kur'ân” olduğu görülmüştür.¹²³ Anlaşılacağı üzere bu açıklamaların her biri ihtimal dâhilinde olup Zeyd'in bunları farklı izah şekilleri olarak çeşitli zaman ve mekânlarda ifade etmiş olabileceği belirtilmelidir.

Yaptığımız araştırmalarda, bu üç ibare dışında yedi ibarenin daha karşılaştırılabilir olduğu görülmüştür. Bu yedi ibarenin beş tanesinde, yukarıdaki mülâhazalar çerçevesinde anlaşılabilir farklılıklar bulunmakla birlikte aşağıda vereceğimiz iki tanesinde tam bir uyum göze çarpmaktadır.

¹¹⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 293.

¹¹⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 151.

¹¹⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/150.

¹¹⁹ Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1399/1979), 5/414.

¹²⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 261.

¹²¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/353.

¹²² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/354.

¹²³ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-keşfe'l-beyân'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Heyet (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015), 22/220; Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5856; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 8/189.

İlk ibare En'âm sûresi 98. âyette geçen (مُسْتَوْدَعٌ) ibaresidir. (استودع) fiilinden ism-i mekân olan bu kelime için, “geçici olarak bulunulan yer” anlamı verilebilir.¹²⁴ Bu geçici bulunma hadisesinin nerede gerçekleştiği ile ilgili olarak *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da: (في رحم الأم) “Anne rahminde” açıklaması yer almaktadır. Hemen hemen aynı açıklamayı İbn Ebî Hâtim: (في أرحام النساء) “Kadınların rahimlerinde” ifadesiyle Zeyd'e isnâd etmektedir.¹²⁵

İkinci ibare Hurûf-u Mukattaa'dan olan (آَمَنَ) şeklindeki A'râf sûresi 1. âyettir. Bu harfler için *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da: (أنا الله أفصل) açıklaması yer almaktadır.¹²⁶ İbn Atiyye ise neredeyse aynı sayılabilecek bir açıklamayı: (أنا الله الفاصل) şeklinde Zeyd'e atfetmektedir.¹²⁷ Dolayısıyla bu son ibarede tam bir uygunluk yakalanmış bulunmaktadır.

Zeyd'in, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da açıklama getirdiği ibare sayısının 3160'ı aştığı hatırlanacak olursa bu başlık altında işaret edilen ve yalnızca 10 ibareden müteşekkil mukayesenin güvenilir bir sonuç vermeyeceği söylenebilir. Yine de bu mukayesede, diğer kaynaklarda Zeyd'e isnâd edilerek nakledilen açıklamalarla *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da ortaya konan açıklamaların çelişmediği, birbirini destekler nitelikte olduğu ve birkaçının tam uygunluk gösterdiği neticesine ulaşılmış olması önemlidir.

2.2.2. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'daki Açıklamaların Yine Zeyd'e Nispet Edilen Diğer Eserlerdeki Görüşlerle Mukayesesi

Tefsîru garîbi'l-Kur'ân da dâhil olmak üzere Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen eserlerden yedi tanesi Kur'ân ilimleri ve tefsirle alakalıdır. Bu eserlerden, *Tefsîru sûreti'l-Fâtiha ve ba'du âyâti'l-Kur'ân* isimli çalışma dışındakilerden faydalanma imkânı yakalayamadık. Fakat *Tefsîru sûreti'l-Fâtiha ve ba'du âyâti'l-Kur'ân* da dâhil olmak üzere kelâm ilmine ve ahlâka dair eserlerden birçoğu, *Mecmûu kütüb ve resâili'l-İmâm Zeyd b. Ali* (bundan sonra *Mecmûu*) isimli kitapta yer almaktadır. Fıkıh ve hadisle ilgili eserlerde yaptığımız taramalarda ise anlamlı bir sonuç elde edemedik. Dolayısıyla bu başlık altında yapmış olduğumuz mukayesede *Mecmûu* adlı çalışma merkezi konumdadır. Bu mukayese sonucunda 14 adet ibarenin karşılaştırılabilir olduğu görülmüştür. İlgili ibarelerin çoğunluğunda tam bir uyum yakalanmıştır. Öncelikle tam uyumun yakalandığı 9 ibareye kısaca işaret etmek istiyoruz.

I. Şuarâ sûresi 99. âyetteki: (وَمَا أَصَلْنَا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ) ibaresi için *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da: (معناه الأولون) açıklaması,¹²⁸ *Mecmûu*'da ise: (هم: المشركون الذين ضلوا قبلهم واقتدوا بسنتهم) açıklaması¹²⁹ bulunmaktadır.

II. Hadîd sûresi 14. âyetteki: (الْعُتُورُ) ibaresi için her iki kaynakta da: (الشيطان) açıklaması bulunmaktadır.¹³⁰

III. Ahzâb sûresi 14. âyetteki: (الْفِتْنَةَ) ibaresi için *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da: (الكفر) açıklaması, *Mecmûu*'da ise: (أن يكفروا) açıklaması bulunmaktadır.¹³¹

IV. Bakara sûresi 286. âyetteki: (وَسُعْيَهَا) ibaresi için her iki kaynakta da: (طاعتها) açıklaması bulunmaktadır.¹³²

¹²⁴ Ahmed Muhtâr Abdülhamid Ömer, *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsir* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008), 3/2419.

¹²⁵ Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 4/1357.

¹²⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 138.

¹²⁷ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1422/2001), 2/372.

¹²⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 234.

¹²⁹ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 129.

¹³⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 324; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 150.

¹³¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 254; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 172.

¹³² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 106; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 216.

anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla bu iki açıklamanın da Zeyd'den gelmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Üçüncü ibare Kıyâmet sûresi 34. âyette geçen (أُولَىٰ لَكَ) “Sana evladır” ibaresidir. Bu ibare için *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da: (حَقُّ لَكَ) “Sana uygundur/layıktır” ifadesi geçerken¹⁴⁶ *Mecmûu*'da: (تهديد و وعيد) “Tehdit ve korkutma” anlamı verilmiştir.¹⁴⁷ Buradaki zahiri uygunsuzluğun sebebi şöyle izah edilebilir. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da ibarenin kelime karşılığı verilirken *Mecmûu*'da bu söylemin amacı ifade edilmektedir. Bunun delili de aynı sayfada Zeyd'in sarf etmiş olduğu şu sözdür: (و العرب تحدد الرجل منهم صاحبه قال له: أولى لك ثم أولى لك) “Arab'ın şöyle bir kullanımı vardır. Onlardan bir kişi arkadaşını tehdit edeceği zaman أولى لك ثم أولى لك der.” Ezcümle bu ibarenin tefsiri sadedinde ortaya konan her iki yaklaşım da Zeyd'e ait olabilir.

Dördüncü ibare Ahkâf sûresi 29. âyette yer alan (وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِبْرِ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ) “Hani bir vakit cinlerden bir grubu, Kur'ân dinlemeleri için sana yöneltmiştik” ibaresidir. Bu ibarede geçen (نَفَرًا) “Grup” kelimesinin kaç kişiyi ifade ettiğiyile ilgili olarak *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da: (تسعة) “Dokuz” sayısı geçerken¹⁴⁸ *Mecmûu*'da: (سبعة) “Yedi” şeklinde verilmektedir.¹⁴⁹ Buradaki uyumsuzluk için muhtemel iki sebep öne sürülebilir. Öncelikle kaynaklarda, cinlerden oluşan bu topluluğun sayısı ile ilgili olarak ihtilaf edildiği ve iki rakamın da rivayet edildiği belirtilmektedir.¹⁵⁰ Hatta on iki bin sayısı bile zikredilmektedir.¹⁵¹ Zeyd'in bu konuda kesin bir kanaatinin olmadığı ve ayrı zamanlarda iki sayıyı da zikrettiği düşünülebilir. Bunun delili, *Mecmûu*'nun aynı sayfasında Zeyd'in, bu bilgiyi verirken: (بلغنا و الله أعلم) “Allah en iyi bilendir ama bize ulaştığına göre...” cümlesini kurmuş olmasıdır. Yine *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da da (بلغني) “Bana ulaştığına göre” ifadesi mevcuttur. Uyumsuzluğun muhtemel ikinci sebebi ise yazmalarda müstensihlerden kaynaklı okuma hatası bulunmuş olabileceğidir. Zira (تسعة) ve (سبعة) kelimeleri noktasız ve harekesiz düşünüldüğünde ve üstelik el yazması olduğu hesaba katıldığında yaklaşık şu şekilde (سعه)-(سعه) iki okuyuşa da müsait bir resim oluşmaktadır.

Beşinci ibare Âl-i İmrân sûresi 77. âyette yer alan (لَا خَلَاقَ لَهُمْ) ibaresidir. Mealen “Onların payları/hisseleri/nasipleri yoktur” manasına gelen bu ibaredeki (خَلَاقَ) kelimesi için *Mecmûu*'da: (النَّصِيبَ) “Nasip” karşılığı yer almaktadır.¹⁵² *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın tahkiklerinde ise bu konuda bir anlaşmazlık bulunmaktadır. el-Hakîm tahkikinde (نَصِيرَ) “Yardımcı” karşılığı verilmişken¹⁵³ diğer iki çalışmada *Mecmûu* ile uyumlu olarak (نَصِيبَ) “Nasip” açıklaması vardır.¹⁵⁴ Buradaki karışıklık, kullanılan el yazması nüshalardan kaynaklanmış olabileceği gibi el-Hakîm'in okuma hatasına da bağlanabilir. Zira (نَصِيرَ) ve (نَصِيبَ) kelimeleri noktasız, harekesiz ve el yazması haliyle düşünüldüğünde hemen hemen şu şekilde (نصير)-(نصيب) bir resme sahiptirler. Burada ra (ر) harfi eğer yazmalarda biraz uzun yazılmışsa be (ب) şeklinde okunabilir. Bu kelimeyi (نَصِيبَ) şeklinde tespit eden iki muhakkik bulunduğu için bu okuyuşun daha isabetli olduğu söylenebilir. Durum böyle olunca *Mecmûu* ve *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* arasında bu ibare için tam bir uyum yakalandığı kabul edilebilir.

¹⁴⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 360.

¹⁴⁷ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 350.

¹⁴⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 293.

¹⁴⁹ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 276.

¹⁵⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 21/164-165.

¹⁵¹ Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 10/3296.

¹⁵² Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 130.

¹⁵³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 111.

¹⁵⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-Mecid*, 72; Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, ts., 161.

Bir önceki başlıkta ulaşılan sonucun, bu başlıkta daha güçlü bir şekilde ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* ile Zeyd'e isnâd edilen ve ulaşma imkânı yakalanan diğer eserler arasında çok büyük oranda uyum bulunduğu görülmektedir.

2.2.3. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Bilinirlik Derecesi

Kadim eserlerin mevsûkiyetiyle ilgili doğru bir sonuca ulaşabilmek için yalnızca sened ve metin açısından yapılacak olan araştırma eksik kalacaktır. Bunları tamamlayacak olan husus eserlerin İslam ilim tarihindeki yerinin tespit edilmesidir. Yani bu eserlerin ne derece bilinip bilinmediği ortaya konmalıdır. Gerek İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'i ve benzer diğer eserlerde gerekse mütekaddim tabakât ve ricâl kitaplarında Zeyd'e isnâd edilen böyle bir kitaptan bahsedilmemektedir. Fakat kaynaklarda yaptığımız ayrıntılı araştırmalar sonucunda, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ı Zeyd'e isnâd eden en eski çalışmanın, bilinebildiği kadarıyla Yahyâ İbnü'l-Huseyin eş-Şecerî'ye (ö. 499/1106) ait olan *el-Emâlî* isimli eser olduğunu gördük. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın, modern dönemde ulaşılan en eski yazma nüshasının h. 614-820 yılları arasına tarihlenebileceği hatırlanacak olursa İbnü's-Şecerî'nin *el-Emâlî* isimli eserinin ne derece önemli olduğu da anlaşılacaktır.

Zeydiyye'nin imamlarından kabul edilen ve 499/1106 yılında vefat eden İbnü's-Şecerî esasen bir hadis âlimidir. Hadis talebi için çokça yer gezdiği ve çeşitli eserler kaleme aldığı belirtilmektedir.¹⁵⁵ Bu eserlerden biri de *el-Emâlî* ismiyle meşhur olan *Tertîbu'l-emâli el-Hamîsiyye*'dir. *el-Emâlî*, çeşitli konularda rivayetler içeren bir hadis kitabıdır. Bu hadislerden bir kısmı Zeyd b. Ali kanalıyla rivayet edilmiştir.¹⁵⁶ Kitapta Zeyd'den hadis yanında tefsire dair görüşler de nakledilmektedir.

el-Emâlî'de Zeyd'e isnâd edilen ve *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'daki ibarelerle mukayese edilebilecek 11 nakil mevcuttur. İbnü's-Şecerî bu nakillerden 10 tanesinde *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'a işaret etmeyerek farklı senedler vermektedir. Bu sebeple iki kaynaktaki nakiller arasında bir uyum olup olmadığının tespiti önemlidir. Bu tespiti yapabilmek adına, iki eser arasındaki mukayeseyi bir tablo halinde vermek istiyoruz. Tablonun son sütununda yer alan uyum derecesi üç şekilde verilmiştir. Eğer her iki tefsir de aynı kelimelerle ya da aynı kökten türeyen farklı kelimelerle aynı anlama gelecek şekildeyse aradaki uyum TAM, farklı kelimeler kullanıldığı halde benzer sonuçlar çıkarılabiliyorsa EKSİK, hiçbir uyum bulunmuyorsa YOK şeklinde belirtilmiştir.

¹⁵⁵ Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 2002), 8/141.

¹⁵⁶ Zeyd'in rivayet ettiği hadis örnekleri için bk. Yahyâ b. el-Hüseyn eş-Şecerî, *Tertîbu'l-emâli el-hamîsiyye*, thk. Muhammed Hasen İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/55, 69, 77.

Tablo 1. Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'da ve el-Emâlî'de Zeyd'e isnâd edilen açıklamaların mukayesesi.

Sıra	Sûre ve Âyet No	İbare	Tefsîru garîbi'l-Kur'ân		Tertîbu'l-emâli Hamîsiyye		Uyum Derecesi
			Tefsîr	Sayfa	Tefsîr	Cilt/Sayfa	
1	Bakara 256	بِالْعَزِيمِ الْوَقْفَى	يريدُ بِهِ الْقُرْآنَ . وقال : هو قولُ لآ إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ	103	الْمُودَّةُ لِآلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ	1/25	YOK
2	Âl-i İmrân 79	كونوا رتائين	لحماءُ وعلماءُ تُعَلِّمُونَ النَّاسَ الْحَيْرَ	111	الْعُلَمَاءُ	1/60	TAM UYUM
3	Tevbe 114	لَأَوَّاهٌ	والأوَّاهُ : المتضرعُ بالسُّدعاءِ والأوَّاهُ : المستسجِعُ . والأوَّاهُ : السَّرَّحِمُ . والأوَّاهُ : الموقفُ بالحَشَمَةِ	154	التَّوَابُ	1/257	YOK
4	İbrâhîm 15	وَاسْتَفْتَحُوا	اسْتَنْصَرُوا	171	الِاسْتِيفْتَاخُ الدُّعَاءِ	1/317	EKSİK UYUM
5	Hicr 99	الْيَقِينُ	الموتُ	177	المُوتُ	2/406	TAM UYUM
6	Secde 21	العَذَابِ الْأَذْنَى	هو عذابُ القَسْرِ . وقال : هو سِنُونُ أُخَذُوا بِهَا . وقال : هو يَوْمُ بَدْرٍ . وقال : مصائبُ يُصابونُ بِهَا في الدُّنْيَا . وقال : هي الحِدودُ الَّتِي تُقامُ عَلَيْهِمْ في الدُّنْيَا	252	عَذَابُ الْقَبْرِ	2/420	TAM UYUM
7	Mü'min 11	أَمَّنَّا أَنْتَسَيْنِ وَأَخْيَيْنَا أَنْتَسَيْنِ	معناه كُنَّا أَمْوَاتًا في أَصْلَابِ آبائِنَا ، ثُمَّ أَحْيَيْتَنَا ، ثُمَّ أَمَّنَّا فِيهَا ، ثُمَّ أَحْيَيْتَنَا في الآخِرَةِ . ومثله { وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ } [البقرة : 28] [أي] أَمْوَاتًا في أَصْلَابِ آبَائِكُمْ ثُمَّ أَحْيَاكُمْ في أَرْحَامِ أُمَّهَاتِكُمْ وَأَخْرَجَكُمْ مِنْهَا ثُمَّ أَمَاتَكُمْ في الدُّنْيَا ثُمَّ أَحْيَاكُمْ في الآخِرَةِ .	276	إِحْيَاؤُهُمْ في الْقَبْرِ وَإِمَاتَتُهُمْ ، قال الإمامُ زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ : وَهِيَ كَقَوْلِهِ : وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ البقرة : 28	2/420	EKSİK UYUM
8	Duhân 4	فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ	معناه يقضي ويُديِّرُ في اللَّيْلَةِ المباركةِ وهي لَيْلَةُ الْقَدْرِ يقضي فيها أَمْرَ السَّنَةِ من الأرزاقِ وغيرِ ذلك إلى مثلها من السَّنَةِ الأخرى	288	أَمْرُ السَّنَةِ إلى السَّنَةِ ، وَتُسَخَّرُ فِيهَا أَمْثَاءُ الْمُسَوِّبِي فِي تِلْكَ السَّنَةِ	2/143	EKSİK UYUM
9	Müzzemmil 5	إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا	معناه العملُ بفرائضه ومُحدودِهِ . والثَّقِيلُ : الكَرِيمُ . يقال : فلانٌ يَقْلُ عَلَيَّ معناه يَكْرُمُ عَلَيَّ	352	الْقُرْآنُ	1/143	YOK
10	Fecr 2	وَلَيْلِ عَشْرِ	عَشْرُ ذِي الْحِجَّةِ	388	عَشْرُ الْأَضْحَى	2/85	EKSİK UYUM

Verilen tablodan da anlaşılacağı üzere 3 ibarede uyum yokken 3 ibarede eksik uyum ve 4 ibarede ise tam uyum bulunmaktadır. Uyum bulunmayan 3 ibarede herhangi bir tenakuz yer almamaktadır. Özellikle tam uyumun yakalandığı ibareler, ravilerin farklı olması hasebiyle önemlidir. Yani Zeyd, farklı zaman ve mekânlarda çeşitli sayıdaki talebelerine aynı tefsiri yapmıştır denebilir.

İbnu's-Şecerî, Zeyd'e isnâd ettiği bir görüşü ise doğrudan *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'a işaret ederek vermiş ve beraberinde kitabın senedini de zikretmiştir.¹⁵⁷ İbnu's-Şecerî'nin verdiği sened şöyledir:

أَخْبَرَنَا أَبُو جَعْفَرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَطَّارُ بْنُ السَّائِبِ، عَنْ أَبِي خَالِدٍ الْوَاسِطِيِّ، عَنِ الْإِمَامِ الشَّهِيدِ أَبِي الْحُسَيْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ

“...Bize Ebû Ca'fer haber verdi, dedi ki: Bize Ali b. Ahmed tahdîs etti, dedi ki: Bize Attâr b. Sâib, o Ebû Hâlid el-Vâsîfî, o da Şehîd İmam Ebu'l-Huseyn Zeyd b. Ali'den...”

İbnu's-Şecerî'nin verdiği senedle günümüze ulaşan nüshalarda bulunan sened arasında şöyle bir fark bulunmaktadır. Elimizdeki nüshalarda Atâ' b. Sâib olarak geçen isim İbnu's-Şecerî'nin verdiği senedde Attâr b. Sâib olarak geçmektedir. Yaptığımız tüm araştırmalara rağmen kaynaklarda Attâr b. Sâib adında bilinen bir raviye rastlanmamıştır. Bu isme yalnızca Zeccâc'ın (ö. 311/923) Me'âni'l-Ḳur'ân ve İ'râbüh adlı eserinde tek bir yerde rastlanmaktadır.¹⁵⁸ Buna göre Attâr b. Sâib isimli ravi Ebû Abdirrahmân es-Sülemî'den (ö. 73/692) rivayette bulunmaktadır. Burada, Atâ' (عطاء) isminin bir yanlışlık eseri Attâr (عَطَّار) olarak yazılmış olabileceği düşünülebilir. Ya da okuma esnasında hemzeyle ra harfleri karıştırılmış olabilir. Bu yanlışlık, müstensihlerden kaynaklanan bir yazım hatası olabileceği gibi tahkik eden yazarın yanlış okuduğu da düşünülebilir. Zira hem Sülemî hem de Atâ' b. Sâib'in hoca talebe ilişkilerine bakıldığında Atâ' b. Sâib'in Sülemî'den çokça rivayetinin bulunduğu görülecektir.¹⁵⁹ Aynı durum büyük ihtimalle İbnu's-Şecerî'nin verdiği senedde geçen isim için de geçerlidir. Sonuç olarak *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın elimizde bulunan yazma nüshalarında yer alan senedle *el-Emâlî*'de verilen senedin aynı olduğu söylenebilir.

İbnu's-Şecerî senedi vermeden önce *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'a şu şekilde işaret etmektedir: (فَالْإِمَامُ أَبُو الْحُسَيْنِ زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ فِي التَّفْسِيرِ الْغَرِيبِ) “*el-İmâm Ebu'l-Huseyn Zeyd b. Ali, et-Tefsîru'l-garîb'de şöyle demektedir...*” Hemen arkasından senedin verildiği bu ifadede Zeyd b. Ali, (فِيهَا يُفَرَّقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ) “*Hikmetli her iş onda ayırt edilir*” mealindeki Duhân sûresi 4. âyetin tefsirini yapmaktadır. Buna göre Zeyd: (يُقْضَى، أَوْ يُدَبَّرُ فِي اللَّيْلَةِ الْمُبَارَكَةِ هِيَ لَيْلَةُ الْقَدْرِ، يُقْضَى فِيهَا أَمْرُ السَّنَةِ مِنَ الْأَرْزَاقِ، وَغَيْرَ ذَلِكَ إِلَى مِثْلِهَا مِنَ السَّنَةِ الْأُخْرَى) “*Mübarek bir gecede karar verilir ya da düzenlenir, bu gece Kadir gecesidir. Bir yıl içerisindeki, rızıklarla ya da başka şeylerle ilgili işler bir diğer yıla kadar kararlaştırılır.*” şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Bu âyetle ilgili *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da ise şöyle geçmektedir: (معناه يقضي ويُدبَّرُ فِي اللَّيْلَةِ الْمُبَارَكَةِ وَهِيَ لَيْلَةُ الْقَدْرِ يُقْضَى فِيهَا) “*Mübarek bir gecede karar verir ve düzenler, bu gece Kadir gecesidir. Bir yıl içerisindeki, rızıklarla ya da başka şeylerle ilgili işleri bir diğer yıla kadar kararlaştırır.*”¹⁶⁰ Görüldüğü üzere malum-meçhul okuma ve bir bağlaç haricinde iki kaynaktaki ibare de bire bir aynıdır. Malum-meçhul farklılığıyla ilgili olarak bir okuma tercihi düşünülebileceği gibi bu farklılık kullanılan nüshalardan da kaynaklanmış olabilir. *el-Emâlî*'de (ج) şeklinde gelen bağlaç *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da (و) şeklinde gelmektedir. Bu durum da yine müstensihlerden kaynaklanmış olabilir. Görmezden gelinebilecek bu nüanslar bir tarafa bırakılırsa, iki kaynakta da aynı ifadenin yakalanmış olduğu görülmektedir. Buna göre İbnu's-Şecerî'nin elinde *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'a ait bir yazma nüshanın/nüşhaların bulunduğu ya da bu nüsha(lar)dan kendisine nakilde bulunulduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu mülahazalarla, Zeyd'e isnâd edilen ve *el-Emâlî*'de yer alan tefsire dair nakillerin çoğunun *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'daki ifadelerle uyum içerisinde olduğu ve *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın, en geç hicrî 5. yüzyılda ve en azından bir kısım Zeydî çevrelerde bilindiği sonucuna

¹⁵⁷ Şecerî, *Tertîbu'l-emâlî el-hamîsiyye*, 2/143.

¹⁵⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1408/1988), 5/84.

¹⁵⁹ Birkaç örnek için bk. Ebû Bekr 'Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-'Azmi (Beyrut: Tevzû'l-Mektebi'l-İslâmî, 1403/1983), 2/112; Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Lübnan: Dâru't-Tâc, 1414/1989), 1/365; Ebû Davud Süleyman b. Davud -et Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. 'Abdî'l-Muhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/160.

¹⁶⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 288.

varılabilir. Öte yandan, bu asırdan önce eserden neden hiç bahsedilmediği sorusu gündem edilebilir. Ancak buna gerek yoktur. Çünkü bir eserin fihris ve tabakât türü kitaplarda zikredilmemiş olması, o eserin sahibine aidiyeti hususunda şüphe duyulması için tek başına yeterli sebep değildir. Zira bu tür kaynaklar, zikrettikleri müelliflerin bütün eserlerini sayıp dökmek gibi bir iddiada bulunmamışlardır.¹⁶¹ Zaten İbnü'n-Nedîm'in yaşadığı asrı takip eden asırda *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'a işaret eden başka bir kaynak tespit edilmiş durumdadır. Dönemin ulaşım, kitap istinsahı ve iletişim imkânları dikkate alındığında, bir asırlık farkın çok önemli olmadığı söylenebilir. Üstelik Zeyd b. Ali'nin hayatta kalan hemen bütün öğrenci ve akrabalarının takibata uğradığı, başka diyarlara göçe zorlandıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yetersizlik ve siyasi tablonun, Zeyd'in eserlerinin yayılması noktasında sıkıntılar doğurduğu söylenebilir.

SONUÇ

Kur'ân, bilinen tarih boyunca üzerinde en çok ilmî mesai harcanan kitaptır dense abartılı bir yaklaşım olmaz. Öyle ki nazil olduğu andan günümüze gelene kadar geçirdiği aşamaları kapsayan genel hatların yanında, barındırdığı harf sayısına kadar her bir cüzü araştırma konusu yapılmıştır. Bu çabaların en önemli ayaklarından birisi ise temelleri sahâbe döneminde atılan Garîbu'l-Kur'ân ilmidir. Bu ilme dair kaleme alınan eserlerden biri de Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'dır*. Araştırmamızda mevsûkiyet açısından konu edindiğimiz bu eser ayrıntılı bir şekilde sened-metin tahliline tabi tutulmuş ve bazı önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Ulaşılan sonuçlardan ilki, hadis usulü kriterlerine göre eserin senedinin zayıf oluşudur. Senedin zayıflığını ortaya koyan iki sebep bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, eseri Zeyd'den rivayet eden ilk ravi Ebû Hâlid'in Sünnî ulema nezdinde metrûk kabul edilmesidir. İkinci sebep ise eseri Ebû Hâlid'den rivâyet eden Atâ' b. Sâib ile üçüncü râvî Ali b. Ahmed'in görüşme ihtimallerinin bulunmaması dolayısıyla senedin munkatı' olmasıdır.

Senedle ilgili ulaşılan bu netice göz önünde bulundurulduğunda, Ehl-i Hadîs'in ortaya koyduğu usul çerçevesinde kalındığı sürece gerek bu eserin gerekse sened açısından benzer yapı arz eden diğer eserlerin mevsûk olduğu hükmüne varma imkânı yoktur. Fakat üzerine dînî ahkâmın bina edildiği Hz. Peygamber ve sahâbesine dayandırılan rivayetler hariç olmak üzere ve sened dışı çeşitli karinelere dayanılarak bu çerçevenin esnetilebileceği kanaatini taşımaktayız. Bu karineleri, eserin, isnâd edildiği şahsın ilmî kişiliği ile uyumu, bilinirlik derecesi ve çeşitli çevrelerce kabul edilip edilmediği şeklinde tespit edebiliriz. Bu tür bir esneklik sağlanmadığı sürece birçok eser tartışma konusu yapılacaktır. Bu duruma en güzel örnek İmam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'in sened durumudur. Bu eser iki ayrı isim ve senedle Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir. Bu isimlerden ilki *el-Fıkhü'l-ekber*, ikincisi ise *el-Fıkhü'l-ebser*'tir. Bu iki ayrı senedin ortaya koyduğu metinler de esasen ayrı metinlerdir ve çeşitli itirazlara konu olmuşlardır.¹⁶² Senedlerde bulunan kimi raviler hakkında söz söylenmiştir. Meçhul ravi bulunduğu gibi zayıf kabul edilenler de vardır. Hatta içlerinde yalancılıkla itham edilenler bile bulunmaktadır.¹⁶³ Buna rağmen klasik dönem Hanefî-Mâturîdî ilim dünyasında baş tacı edilmiş, üzerine onlarca şerh yazılmış ve Ebû Hanîfe'nin itikâdı olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁴ Dolayısıyla *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, zayıf bir senede sahip olması hasebiyle bir anda gayri mevsûk ilan

¹⁶¹ Menâhicu Tahkîki't-Turâs isimli eserden nakille Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 48. Menâhicu Tahkîki't-Turâs'ın müellifi bu tespitini ilerleyen satırlarda çeşitli örneklerle delillendirmektedir. bk. Ramazan Abdu't-Tevvâb, *Menâhicu tahkîki't-turâs* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1406/1985), 74-77.

¹⁶² Bu farklı isimlendirmelerin sebepleri ve metinlerin hususiyetleri için bk. Şerafettin Gölcük - Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-Ekber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/544-547.

¹⁶³ el-Hamîs, *El-fıkhü'l-ekber şerhen ve dirâseten*, 1/63-68.

¹⁶⁴ Bu şerhlerin sayım dökümü, çeşitli hususiyetleri, Fıkhü'l-Ekber'in iki ayrı metin olarak gelmesi ve bundan kaynaklanan kimi sorunların tartışması için bk. Yunus Öztürk, "el-Fıkhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz", *Trabzon İlahiyat Dergisi* VII/1 (2020), 87-126; Kadir Gömbeyaz, "İlk Fıkh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?", *Diyanet İlmî Dergi* LVI/4 (2020), 1221-1247; Mustafa Bilal Öztürk, "Kurucu Kök Metin Fıkhü'l-Ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* XX/1 (2022), 281-304.

edilmemelidir. Bu yaklaşımın, diğer kadim eserlerin mevsûkiyeti meselelerinde de dikkate alınması gerektiği söylenebilir.

Ulaşılan ikinci önemli netice ise *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın muhteva açısından Zeyd b. Ali'ye aidiyetinde önemli bir problemin bulunmamasıdır. Zira *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, diğer kaynaklarda Zeyd'e isnâd edilen görüşlerle önemli oranda örtüşmektedir.

Bu sonuçlara binaen birtakım şüpheler var olmakla birlikte, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ın genel hatlarıyla mevsûk olduğu ve Zeyd b. Aliye nispet edilmesinde büyük bir engelin olmadığı söylenebilir. Zira Zeyd b. Ali; kırâat ve diğer Kur'ân ilimleri sahasında temayüz etmiş bir âlimdir. Dolayısıyla tefsire dair böyle bir eser meydana getirebilecek yetkinliğe sahiptir. Ayrıca eseri Zeyd'den rivayet eden Ebû Hâlid'in, ele alınan veriler neticesinde zayıf bir ravi olduğu, fakat yalancı olduğu yönündeki iddiaları sabit kılacak yeterlilikte delil bulunmadığı ifade edilmelidir. Sünnî ulemanın yalancılık ithamı doğru kabul edilse bile bu itham, Ebû Hâlid'in Hz. Peygamber ya da sahâbeden Zeyd kanalıyla rivayet ettiği hadisler için geçerlidir. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'da hadis bulunmadığı gibi diğer tefsir eserleriyle bağdaştırılamayacak farklılıklar ya da tahrifler içermemektedir. Üstelik Ebû Hâlid son tahlilde büyük bir mezhebin itimat ettiği önemli bir isimdir. Zeyd b. Ali'ye bağlılığı bütün çevrelerce teslim edilen bir gerçektir. İlişkili olduğu Ali evladının büyük imamlarından tek bir kötü değerlendirme bildirilmemiştir. Dolayısıyla Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'ye isnâd ettiği ve Zeyd'in kendisine ait olan kimi görüş ve eserlerin kabulü noktasında daha müsamahakâr davranılabileceği söylenebilir.

Bütün bunların ötesinde *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, içerisinde birçok Kur'ân ilmini barındırmaktadır. Câhilî Arap kültürü ve inancına dair çeşitli malumatlar içermektedir. Kur'ân'daki bazı kavramların hangi dile ve lehçeye ait olduğu noktasında tespitler yapmaktadır. Mecazı ve te'vîli çoğu zaman yerli yerince kullanmaktadır. Çeşitli kırâat vecihlerini vermektedir. Bazen bir kavram için birçok anlam sıralayabilmektedir. Önceki dönem tefsir görüşlerinden haberdardır. Yani *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, baştan sona dikkatli bir şekilde incelendiğinde, bir tefsir âliminin ağzından dökülen bilgilerle karşı karşıya kalındığı görülecektir. Bunlara nazaran ilk ravi Ebû Hâlid, yalnızca bir hadis ravidir. Kendisi hakkında ortaya konan malumata bakıldığında, Arap dili ya da Kur'ân ilimlerine dair bir yetkinliğinden söz edilmemektedir. Dolayısıyla bu çapta bir eserin Ebû Hâlid tarafından uydurulduğunu söylemek pek inandırıcı değildir.

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın mevsûkiyetiyle ilgili bu tespit, tefsir tarihi araştırmalarında dikkate alınması gereken bir sonuç olarak kabul edilebilir. Yine Kur'ân'a dair çalışmalarda da Zeyd'in bu eseri, göz önünde bulundurulması gereken önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdu't-Tevvâb, Ramazan. *Menâhîcu tahkîki't-turâs*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Basım, 1406/1985.
- Abdülhamid Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsir*. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1429/2008.
- Alhila, Nour. *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhâri Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Aydın, İsmail. "İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XXII/1 (2011), 26-31.
- Aydın, Abdullah. "Muttasıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/405. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bahşel, Ebu'l-Hasen Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsîtî. *Târîhu Vâsît*. thk. Korkîs Avvâd. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1406/1986.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1414/1993.
- Beğavî, Ebu'l-Kâsim. *Vefâtu's-şuyûh ellezîne edrakehum el-Beğavî*. thk. Muhammed Azîz Şems. 1 Cilt. Hind: ed-Daru's-Selefiyye, 1. Basım, 1409/1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1412/1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 2 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'î, 1. Basım, 1397/1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed. 12 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019.
- Büstî, İbn Hibbân. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdulmu'îd Han. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- Cemmâîlî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî. *el-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân. 10 Cilt. Kuveyt: el-Heyetu'l-Âmmetu li'l-Înâye, 1. Basım, 1437/2016.
- Cüşemî, Hâkim. *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sülemî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1. Basım, 1439/2018.
- Çimen, Fatih. "Muhammed Avvâme'nin Cerh ve Ta'dîlin Kabulüne Dair Bazı Değerlendirmeleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 1-16.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer. *Suâlatü'l-Hâkim en-Nisâbü'rî li'd-Dârekutnî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1. Basım, 1404/1984.
- Demirci, Mustafa. "Zenc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- Ebî'r-Ricâl, Şihâbu'd-dîn Ahmed b. Sâlih. *Metlau'l-budûr mecmau'l-buhûr*. thk. Abdurrahkîb Muhammed Hicr. 4 Cilt. Yemen: Merkezi Ehli'l-Beyt li-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-İmâmu Zeyd b. Ali*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1425/2005.
- Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Huseyn. *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Erünsal, İsmail E. "Verrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/646-652. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Gölcük, Şerafettin - Bebek, Adil. "el-Fikhü'l-Ekber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gömbeyaz, Kadir. "İlk Fıkh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?" *Diyanet İlmî Dergi* LVI/4 (2020), 1221-1247.
- Gündüz, Eren. "Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki: el-Mecmû'u'l-Fikhî'deki Bir Rivayet Bağlamında Bir İnceleme". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 429-454.
- Gündüz, Eren. *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî" Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.

- Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbü'rî. *el-Esâmî ve'l-künâ*. thk. Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1. Basım, 1436/2015.
- Hamîs, Muhammed b. Abdirrahmân. *El-fıkhu'l-ekber şerhen ve dirâseten*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1436/2015.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2002.
- Hatîb, Sâlih Ahmed. *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nedve el-Cedîd, 1. Basım, 1404/1984.
- Hûî, Ebu'l-Kâsım. *Mu'cemu ricâli'l-hadîs ve tafsîlu tabakâti'r-ruvât*. 24 Cilt. Necef: Mektebetü'l-İmâmî'l-Hûî, 1368/1978.
- İbn Abdî'l-Hâdî, Şemseddîn. *T'alikat ale'l-ilelli'bni Ebî Hâtîm*. thk. Muhammed b. Câdullah. Riyad: Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1423/2003.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak. *El-muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musanneffî'l-ehâdîs ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Lübnan: Dâru't-Tâc, 1414/1989.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1399/1979.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali ez-Zahiri. *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1962.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmamüddin İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 2. Basım, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. 1 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âme, 2. Basım, 1413/1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410/1990.
- İbnu'l-Vezîr, Ebû Abdillâh. *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zeb'an sünneti Ebi'l-Kâsım*. thk. Şu'ayb el-Arnâ'ût. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1415/1994.
- İbnu's-Sâatî, Tâcuddîn. *ed-Dürrü's-semîn fî esmâi'l-musannifîn*. thk. Ahmed Şevkî Binebîn - Muhammed Saîd Hanşî. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1430/2009.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikat*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1405/1985.
- İsferâyînî, Ebû 'Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm. *Müstahrecü Ebî 'Avâne*. thk. Heyet. 24 Cilt. Suudi Arabistan: el-Cami'atü'l-İslamiyye, 1. Basım, 1435/2014.
- İshâk, Ali Şevvâh. *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Rifâi, 1. Basım, 1404/1984.
- İzzî, Abdullah b. Hammûd. *Ulûmu'l-hadîs inde'z-zeydiyye ve'l-muhaddisîn*. 1 Cilt. Yemen: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1. Basım, 1421/2001.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Avâne el-Vâsıtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/100-101. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemu't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-mahtûtât ve'l-matbûât*. 6 Cilt. Kayseri: Mektebe Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usulünde İhtilal: Ravinin Akıl ve Hafıza Fonksiyonlarının Zarar Görmesi ve Bunun Rivayetlerine Etkisi*. İstanbul: Rihle Kitap, 1. Basım, 2011.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1. Basım, 1406/1985.
- Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.

- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 1 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1407/1986.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebu Abdullah Alâüddîn. *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm*. thk. Kâmil Uveyda. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Muştafâ el-Bâz, 1. Basım, 1419/1999.
- Müessetu Âli'l-Beyt. *el-Fihrisu's-şâmil li't-turâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî el-mahtût*. 9 Cilt. Umman: Meâb Müessetu Âli'l-Beyt, 1987.
- Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1417/1997.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Vekî' b. Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özata, Havva. "Hicrî İkinci Asırda Dilbilimsel Tefsir". *Hicri İkinci Asırda İslâmî İlimler- 2*. Ankara: İKSAD, 1. Basım, 2022.
- Özervarlı, M. Sait. "İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öztürk, Mustafa Bilal. "Kurucu Kök Metin Fikhü'l-Ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I". *Kelâm Araştırmaları Dergisi XX/1 (2022)*, 281-304.
- Öztürk, Yunus. "el-Fikhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz". *Trabzon İlahiyat Dergisi VII/1 (2020)*, 87-126.
- Rabaî, Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Târîhu mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsme, 1. Basım, 1410/19890.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1371/1952.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *el-İlel*. thk. Heyet. 7 Cilt. Riyad: Matbaatü'l-Humeydî, 1. Basım, 1427/2006.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Bâz, 1419/1998.
- Ribât, Hâlid - İd, Seyyid İzzed. *el-Câmi' li ulûmi'l-imâmi Ahmed*. 22 Cilt. Mısır: Dâru'l-Felâh li'l-Bahîsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Turâs, 1. Basım, 1430/2009.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *El-keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Heyet. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015.
- San'ânî, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk. *el-Musanef*. thk. Habîburrahmân el-'Azmi. 11 Cilt. Beyrut: Tevzîu'l-Mektebi'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd*. thk. Takiyyuddîn en-Nedvî. 14 Cilt. Hind: Merkezu's-Şeyh Ebi'l-Hasen en-Nedvî, 1. Basım, 1427/2006.
- Seyyâgî, Şerefuddin Huseyn b. Ahmed. *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'î'l-fikhi'l-kebîr*. 4 Cilt. Yemen: Mektebetü'l-Yemen el-Kübrâ, 2. Basım, 1405/1985.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*. çev. Muhammed Fehmî Hicâzî. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Subhânî, Ca'fer. *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*. 8 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm Sâdık, 2. Basım, 1428/2007.
- Şecerî, Yahyâ b. el-Hüseyn. *Tertîbu'l-emâli el-hamîsiyye*. thk. Muhammed Hasen İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422/2001.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1. Basım, 1387/1968.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1387/1967.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn. *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1. Basım, 1427/2006.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Sadettin Ünal. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1. Basım, 1995.

- Tanrıverdi, Mustafa. *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsnâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud -et. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. 'Abdî'l-Muhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân. *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1422/2001.
- Turhan, Halil İbrahim. "Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 299-335.
- Turhan, Halil İbrahim. *Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Duafâu'l-kebîr*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404/1984.
- Ünal, Mehmet. "Zeydiyyenin Tefsir Anlayışı". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (Sempozyum)*, 279-305.
- Vecîhî, Abdüsselâm Abbâs. *A'lâmü'l-müellifn ez-Zeydiyye*. Ummân: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerıyyâ. *Târîhu İbn Maîn*. thk. Ahmed Muhammed Nürseyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 1399/1979.
- Yaldızlı, Hasan. *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Yıldız, Aytekin. *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*. Erzurum : Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânü'l-İ'tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zeyd b. Ali. *el-Mecmûu'l-hadîsî ve'l-fikhî*. thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî. San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1. Basım, 1422/2002.
- Zeyd b. Ali. *Mecmûu kütüb ve resâili'l-imâm Zeyd b. Ali*. thk. İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî. Yemen: Merkezi Ehli'l-Beyt li-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1422/2001.
- Zeyd b. Ali. *Müsnedü'l-imâmi Zeyd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zeyd b. Ali. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. thk. Hasan Muhammed Takî el-Hakîm. Beyrut: Dâru'l-Âlemiyye, 1412/1992.
- Zeyd b. Ali. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî. Beyrut: Dâru'l-Vaî el-İslâmî, ts.
- Zeyd b. Ali. *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Muhammed Yûsufuddîn. Haydarâbâd: Yusuf Foundation Trust, 1422/2001.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

STRUCTURED ABSTRACT

The issue of gharīb al-Qur'ān, which deals with the strange words of the Qur'ān, and the literature formed around this science are really vast. This activity, which started in the period of the companions, both developed and experienced serious changes in the following periods. Various academic studies have been conducted in Turkey on some of the works in the gharīb al-Qur'ān genre. However, the Tafsīr gharīb al-Qur'ān attributed to Zayd b. 'Alī has not been the subject of any direct academic study in terms of its authenticity to date.

It is of great importance that the works written on Islamic sciences are located close to the Prophet in terms of time and place. Because when the data presented by the studies on the history of religions and sects are taken into consideration, the deterioration increases at the same rate as the distance from the time and place where a religion or sect was born increases. The situation is the same in the works written on the science of interpretation. The date of death of Zayd b. 'Alī, to whom the work titled Tafsīr gharīb al-Qur'ān, which is our subject, is attributed, is 122 AH. When this issue is taken into consideration, the temporal priority of the work within the Gharibu'l-Qur'an literature, to which it is included, is clearly seen. However, the discussion of authorship, which emerged for many works written in the classical period, also comes to the agenda for this work.

In our study, firstly, the life and works of Zayd b. 'Alī were briefly introduced. Then, in the light of hadith usul data, the work was criticized for its chain of narration and text, and the issue of its authorship was examined. The Zaydiyya sect, of which Zayd b. Ali was accepted as an imam, is a branch of Shi'a. For this reason, in the chain of narration and text criticism, not only the Sunni framework was adhered to, but also the Shia perspective was taken into consideration. In our study, we made extensive use of history, tabaqat, rijal and hadith/hadith usul sources. In addition, due to the genre of the work, Quranic sciences and works based on tafsir were the main reference sources.

After the detailed chain of narration-text criticism regarding the attribution of Tafsir al-Gharib al-Qur'an to Zayd ibn Ali, some important conclusions have been reached. The first of the conclusions reached is that the chain of narration of the work is weak according to the criteria of hadith usul al-karim. There are two reasons revealing the weakness of the chain. The first of these is that the first narrator who narrated the work from Zayd, Abu Khalid, is considered abandoned by the Sunni scholars. The second reason is that the chain of narration is abandoned. The second important conclusion reached after the chain of narration-text criticism is that there is no significant problem in the attribution of Tafsīr gharīb al-Qur'ān to Zayd b. 'Alī in terms of its content. Because Tafsir al-Gharib al-Qur'an largely coincides with the views attributed to Zayd in other sources. The third conclusion is that the work was written in the year h. It is a fact that it was known and used in the 5th century. Considering these results, although there are some doubts, it can be said that Tafsir al-Gharib al-Qur'an is generally authentic and there is no major obstacle to attributing it to Zayd b. Ali.

Beyond all this, Tafsīr gharib al-Qur'ān contains many Qur'anic sciences. It determines which language and dialect some concepts in the Qur'an belong to. It provides various reading styles. Sometimes, it can list many meanings for a concept. It is aware of the interpretation views of previous periods. In other words, when Tafsir al-Gharib al-Qur'an is examined carefully from beginning to end, it will be seen that it is faced with information coming from the mouth of a scholar of interpretation. According to these, the first narrator, Abu Khalid, is only a narrator of hadith. When the information provided about him is examined, it is not said that he had any competence in the Arabic language or Qur'anic sciences. Therefore, it is not very convincing to say that a work of this magnitude was fabricated by Abu Khalid.